

ОБРАЗОВАЊЕ И ДЕЛАТНОСТ КПЈ НА ПОДРУЧЈУ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

О делатности КПЈ на терену Косовске Митровице и о организовању радничке класе у оловно-цинканом руднику Трепчи и њеној сепарацији у Звечану већ смо дали посебан прилог у раду *Раднички покрет на подручју копаоничко-ибарских рудника*.¹ У том раду наш основни циљ је био да укажемо на значај активности организација КПЈ кроз синдикални и штрајкачки покрет иако је та делатност била слаба. У овој студији обрадићемо све остале компоненте делатности КПЈ на терену Косовске Митровице (рад на организационом, идејно-политичком пољу у формирању јединства маса против фашистичке опасности и др.), дајући шире податке о њеном постанку и развоју. Но, да би дали један целовит преглед делатности организација КПЈ на косовско-митровачком подручју унели смо и синтетичке податке о радничком покрету у оловно-цинканом предузећу Трепчи. Зато је овај рад иако представља посебну целину уско везан са претходним радом који нам заједно дају аналитичку разраду целокупне делатности организација КПЈ на подручју Косовске Митровице.

Док смо код обраде раније објављеног рада о радничком покрету на подручју копаоничко-ибарских рудника могли користити, поред архивске грађе, и знатнији број публикованих радова, то код овог рада нисмо били у могућности. Ова материја је врло мало позната нашој историографији. За период од 1922. године од значаја је публикација Миодрага Николића, *Револуционарни раднички покрет на Косову и Метохији 1895. до 1922.* (Приштина 1962. године). Зато смо се у обради ове теме користили углавном архивском грађом и мањим чланцима из ондашње локалне штампе. Архивска грађа тако је врло оскудна. С обзиром на врло тешке услове илегалног рада КПЈ у целини, аутентичну архивску грађу било је тешко сачувати. Од значаја су ондашњи истражни списи полицијских органа, јер су се они чували у државним надлештвима. Највећи број чињеница прикупљен је накнадно од савременика. Подаци који су овим путем прикупљени и овде изнети могу се сматрати као поуздани, али непрецизни у временским терминима и мањкавим са неким чињеницама.

Настојали смо да развитак и улогу КПЈ на овом терену повежемо са опште привредним и друштвеним развитком средине у којој је деловала, као и са политичким приликама и потешкоћама на које је наилазила до 1941. године. Њен даљи развитак кроз народноослободилачку борбу разрађен је у склопу наше посебне студије.²

¹ Бранко Бошковић, *Раднички покрет на подручју копаоничко-ибарских рудника (до 1941. године), Токови револуције, Зборник историјских радова III, Београд 1968, 327—374.*

² Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (косовско-митровачки и студенички срез), Приштина 1968.*

Развитак Косовске Митровице

Као градско насеље Косовска Митровица је новијег датума и почиње нарочито да се развија после изградње пруге Скопље—Косовска Митровица (1884. године). Тада у њој ничу бројни ханови за предах трговаца који носе робу са југа на север и обратно. По „Годишњаку косовског вилајета“ од 1893. године Митровица је имала 8.344 становника.³ Број становника у граду крајем XIX века и почетком XX века био је углавном у порасту, мада је било повремених падова, насталих услед миграционих кретања. Митровица, као центар пограничне базе према Србији, била је стедиште разних миграционих струја, нарочито мухаџира из Босне, Санџака и Црне Горе, а мањим делом из Топлице. Из Ибарског Колашина долазе Срби, из правца Шаље Арбанаси, с југа највише Цигани. Мухаџири се једним делом задржавају у граду, а други део у већим и мањим групама одлазе на југ, даље од српске границе. Од 1912. године, када је Митровица ослобођена од турске власти, одлазак мухаџира за Турску је масовнији, али прилив живља из Санџака, Црне Горе и других крајева не престаје. Године 1913. у Косовској Митровици било је 11.295 становника.⁴

По попису становништва из 1921. године у Митровици је било 10.045 становника. Примећује се извесно смањење у односу на 1913. годину због даљег процеса мигрирања мухаџира из града. Највише је било Срба 3.889, затим Турака 3.287, Арбанаса — 1.860 и осталих (Цигана, Черкеза, Јевреја, Словенаца и других). 1.011 становника.⁵ Даљим досељивањем и одсељивањем становништва из града између два светска рата повећава се дотадашње верско и национално шаренило. Турци и мухаџири и даље се селе за Турску, долази нов чиновнички апарат, насељеници из пасивних динарских крајева, као и радници који се запошљавају у индустрији и рударству. У околини ничу нова радничка насеља: Звечан, Први Тунел и Стари Трг. Године 1931. у граду је било 11.295, а 1941. око 13.000 становника.⁶

Привредни развитак

Косовска Митровица, као и остала насеља у њеној околини, развијала се зависно од јачања привреде. За успон Косовске Митровице крајем XIX и почетком XX века видну улогу имала је трговина, нарочито транзитна. Развитак трговине био је, опет, условљен изградњом пруге Скопље—Косовска Митровица. Упоредо се развија и занатска радност. Занатство у Косовској Митровици имало је специфичан, карактер у односу на остале градове на Косову и Метохији.

³ О постанку и развоју Косовске Митровице опширније вид.: Аврам Поповић, *Горњи Ибар средњег века или садашња Средњо-ибарска долина с подгорином јужнога Копаоника, Годишњица Николе Чушића* (XXVI, 1907, 170—171; Атанасије Урошевић, *Косовска Митровица. Антропогеографска испитивања, Гласник Етнографског института САН II—III, 1953—1954, 189; Musa Gashi, Pozita e Mitrovicës në të kaluemet, në perspektivë dhe ngjarjet politiko-ekonomike si faktor për zhvillimin e qytetit, Përparimi, 1962/4, 240—242; Становништво Нарodne Републике Србије од 1834—1953, I, Београд 1953, 25; Развој производних снага среза звечанског, Београд 1955, 23—26.*

⁴ Развој производних снага среза звечанског, 33.

⁵ А. Урошевић, н.н., 197—204; Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Београд 1932, 85—86.

⁶ Програм развоја становништва и основних фондова Косовске Митровице за период 1959—1990. године, Београд 1959, 2; Израчунат број становника Југославије за 1941. и 1945. годину, Београд, Државни статистички уред ДФЈ, сер. II, св. 2.

Док је у осталим градовима занатство било познато, разноврсно и устаљено, у Косовској Митровици је због сталног миграња мухацира и Турака, који су били носиоци занатске радности, зависило од доласка и задржавања занатлија у граду, као и од моменталних акутних потреба градског становништва и војске. Разгранатост занатских радњи била је скромна, једни занати изумиру, док се други рађају, што је само пратило привредне потребе. Пред крај турске владавине било је у Косовској Митровици неколико војних занатских радионица. Оне и касније настављају рад. Пред економску кризу 1929. године у граду је било највише пекара (46), опанчара (30), обућара (28), поткивача (21), терзија (20), зидара (17), кројача (16), бербера (15), столара (13), месара (12), ковача (11), лимара (10), колара (10) итд. Ова разгранатост смањила се у периоду кризе 1929—1932. године с обзиром на слабу куповну моћ становништва. Пред рат 1941. године развијају се постепено нови занати за потребе рударства и индустрије, али ратни догађаји су зауставили тај процес.⁷

Почев од 1927. године развија се рударство експлоатацијом оловно-цинкане руде у Старом Тргу. Експлоатацију врши енглеско предузеће Трепча—Мајнс Лимитед основано 19. децембра 1927. године.⁸ Експлоатација руде у Старом Тргу почиње 1928. године. Наредне две године изграђена је жичара од Старог Трга до Звечана, пут Стари Трг—Косовска Митровица и флотација у Звечану поред тек пуштене пруге у саобраћај Косовска Митровица—Краљево, што је условило бржу експлоатацију руде. До 1941. године у Старом Тргу произведено је 5,972.909 тона оловно-цинкане руде одличног квалитета. Уз олово и цинк било је сребра и пирита. У флотацији је произведено до 1941. године 652.483 тоне оловног и 719.729 тона цинковог концентрата. Од 1940. године у Звечану ради и топионица олова. Рудник „Трепча“ са флотацијом и топионицом у Звечану у укупном дохотку овог краја далеко је надмашио све остале привредне гране и захваљујући њему Југославија је заузела прво место у Европи по производњи олова. Зато је њен значај премашио локалне оквире и заузео истакнуто место у свету.⁹ Поред енглеског, за експлоатацију руде заинтересовао се и немачки капитал и вршио истражне радове на експлоатацији азбеста у Рујишту и Жабарима, али та експлоатација ће се реализовати тек у ратном периоду.¹⁰

Крајем двадесетих година узима маха електроиндустрија. Поред термоцентрале у Звечану, која је коришћена за покретање погона „Трепча“, изграђена је и хидроцентрала на Ибру (1927), али су ускоро њена постројења пренета на Чечевску реку (1930). Ова централа снабдевала је Митровицу електричним осветљењем, а затим се користила за покретање мотора у градској индустрији.¹¹

Између два рата радиле су и три пиране у Митровици. Прву пилану пренела је из Мојстира (1914) беговска породица Драга. Ова пилана прерасла је (1920) у акционарско друштво „Звечан а.д.“ и фабрика је реконструисана на парни погон. Године 1935. пуштена је у

⁷ Развој производних снага среза звечанског, 318; Глас са Звечана 1. XII 1933.

⁸ О продору, карактеру и последицама продора страног капитала на подручју Косовске Митровице дали смо податке на другом месту (Б. Б. Ошковић, *Продор страног капитала у рударству Средњо-ибарског базена 1927—1941. године, Наша прошлост* (Краљево) 1967/1—2, 34—46.

⁹ Опширније о рударству Трепче вид.: Б. Глушчевић, *Рударство Трепче*, Звечан 1956, 3—4; С. Симиниати, *Прерада руде у Трепчи*, Звечан 1956, 26; Б. Васиљевић, *Топионичарство олова у Трепчи*, Звечан 1956; 33; *Развој производних снага среза звечанског*, 65; Архив Југославије (Београд), фонд Министарства трговине и индустрије, фас. Трепча Мајнс Лимитед.

¹⁰ Државни архив Крагујевац, LXIX, 1940 (220) 46.

¹¹ *Развој производних снага среза звечанског*, 86 и 114.

производњу пилана Џафера Деве, коју је илегалним каналима финансирао немачка обавештајна служба у циљу формирања пете колоне. Године 1936. пуштена је у рад пилана на електрични погон акционарског друштва „Ибар а.д.“.¹²

Одлазак и долазак становништва у Косовску Митровицу изазвало је рушење старих стамбених просторија и грађењу нових модернијих и пространијих. Године 1941. број зграда које су подигнуте између два рата (1918—1941) износио је 48% укупног стамбеног фонда. Поред тога израстају насеља поред рудника у Старом Тргу, Првом Тунелу и Звечану. Грађевинска делатност неминовно је повлачила за собом развитак индустрије грађевинског материјала. У пролеће 1936. године у Митровици је почела рад фабрика црепа на електропогону.¹³

Сеоско становништво у околини Косовске Митровице бави се углавном земљорадњом, а и сточарством. И воћарство постаје значајнији фактор пољопривредне производње доласком колониста (почев од 1919. године). Укидањем шифчијских односа пољопривреда у целини добија релативни полет. Уносе се и извесне новине у обради земље, нарочито доласком колониста, са истовременим раслојавањем сеоског становништва. Знатан број сељака налази допунски извор прихода запошљавањем у индустрији и рударству.

Домаћа буржоазија је имала мали сопствени капитал, па је преовладао страни капитал, који је страним улагачима омогућавао разне привилегије и олкшице.¹⁴

Социјални односи

За период од 1918. до 1928. године на косовско-митровачком подручју карактеристична је врло спора социјална диференцијација становништва. Тада се *de facto* укидају чифчијски односи и продире капиталистички начин привређивања на селу. Због недоследне аграрне реформе, а и знатног наталитета, на селу се формирају ситносопственички поседи. Пауперизација сељаштва била је перманентна, али је тај процес успораван још неизраженим развитком индустрије и рударства. Полупролетаризовано сељаштво налази излаз из таквог стања одласком на сезонске радове или пак увлачењем у натурални облик привређивања. Тек од 1928. године, у време почетка знатнијих радова на руднику „Трепчи“, на њеним погонима и саобраћајницама настаје снажнији продор полупролетаризованог сељаштва у рударство и индустрију. С обзиром да је успон „Трепче“, настављен у периоду економске кризе 1929—34. године, био сталан, одлив слободне радне снаге из сеоских домаћинстава био је самим тим убрзан. Касније, од 1934. године, када наступа извесна конјунктура капиталистичке произвоње изградњом и пуштањем у производњу индустријских, истинитијих, предузећа, процес социјалног диференцирања маса је настављен.

У периоду економске кризе, нарочито је био тежак положај радничке класе. Локални лист *Глас са Звечана* доноси чланак у броју од 30. децембра 1933. године под насловом *Социјална анкета нашег краја*. Писац овог чланка користио је податке инспектора рада из Косовске Митровице, што значи да су то били ондашњи официјелни подаци. У чланку између осталог пише:

¹² Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, фасц. „Звечан а.д.“, „Ибар а.д.“ и Џафера Деве: *Косовске новине* 2. V 1936. и 26. III 1937.

¹³ *Развој производних снага среза звечанског*, 318.

¹⁴ Б. Бошковић, *Продор страног капитала*, 34—46.

Општи привредни положај је врло тежак. Па ипак, он није такав да долази до очајања. Криза је највише погодила ситног занатлију, малог трговца и радника. Али, чињеница да у овом крају постоји неколико већих индустријских предузећа, да је грађевинска делатност врло велика, да има велики број запослених радника, олакшава у знатној мери стање и омогућава да се општи привредни притисак поднесе лакше него што је то у другим крајевима.

Али и поред те релативне олакшице положај радника је врло тежак. Ниске наднице су довеле куповну моћ радника на најмању меру и услед тога трпи читава привреда. Хигијенско стање по радионицама је врло очајно. Анкета је врло ретко наишла на уредну радионицу, а скоро ниједну није нашла која би одговарала законским прописима [...]. У погледу радног времена анкета је утврдила да само 26% радника ради у законским прописима, а осталих 74% раде против свих прописа 11—14 часова свакога дана. И ових 26% отпадају на индустријска предузећа, док је све занатско радништво запослено противу законских прописа. У вези са овим долази велика незапосленост радника. По статистици социјалног осигурања на овој територији има око 1.200 радника. Од тога броја било је запослено око 550 занатских радника [...]. Наднице радника су врло бедне. Врло често оне износе по 100 дин. месечно (за дванаесточасовни радни дан или 1.200—1.500 дин. годишње). Ту нема никаквог ограничења радног времена. Ради се ноћу, непрекидно.

„Положај младих радника (ученика) је очајан. Они раде бесплатно и у радњи и код куће. Скоро 80% запослених радника чине ови ученици. Утврђено је да 45,80% радњи раде без иједног квалификованог радника, само са овим несрећницима. Експлоатација деце радне снаге узела је велике размере и прети да упропасти будућност читавог реда грађана овога краја [...].“¹⁵

У циљу превазилажења тешкоћа у вези са економском кризом официјелне власти и власници капитала преносили су њене терете на раднике, па и чиновништво (продужење радног времена, смањење најамнине, отпуштање радника и чиновника, запошљавање деце и сл.). Тако се Финансијским планом Краљевине Југославије за 1934. годину предвиђало да се у „интересу штедње“ отпуштају жене с посла. Та мера изазивала је револт жена-чиновника у Косовској Митровици. Оне су на свом скупу од 6. фебруара 1934. године, протестујући против ове мере, донеле резолуцију у којој истичу да се приликом отпуштања чиновника не могу отпуштати само жене, већ да треба узети у обзир способност и савесност у вршењу послова, да треба претходно одузети хонораре високим државним чиновницима, да се претходно уклоне из службе сви странци, којих је све више, затим несвесни и неквалификовани чиновници без обзира на пол, да се из службе уклоне оне жене чији мужеви имају добре плате, али и мужеви чије су жене приликом удаје донеле у мираз велика богатства; траже да у комисију која врши ревизију радних места уђу и жене. Придружују се „протесту свију чиновника женског пола“ и очекују „правилно решење по овом питању“.¹⁶

Лист Освиг од 14. октобра 1937. године, који су покренули напредни интелектуалци у Косовској Митровици доноси чланак *У подножју најбогатијег рудника у Европи. Митровица и њено становништво једва животаре и газдују. У њему се даје слика живота становништва у граду.*

Свака варош има своје лице и наличје. И то је обично тако: у колико је лице сјајније, раскошније, у толико је наличје мрачније, прљавије. Ни у једној паланци овај се контраст више не примећује но у Митровици. Али странац види лице, он још подлеже ле-

¹⁵ Покрајински државни архив у Приштини (у даљем тексту: ПАП), XXVIII/к. 5—137—1933.

¹⁶ Глас са Звечана 24. II 1934.

генди која кружи о Митровици: живо индустријско место, има где да се изађе, „благостање“ кажу они који проведу неколико дана у Митровици. Чиновник је несрећан кад га преместе из Митровице. „Благо вама“ кажу и чак наши најближи суседи Вучитрнци, Приштинци и Пећанци. Митровица има два биоскопа. У Митровици гостују првокласни оркестри, позориште, варијететске и циркуске трупе У Митровици се приређују балови којима по раскоши нису равни ни балови у далеко већим местима [...]

„Али у Митровици не живи само неколико стотина дама и господе [...]. У Митровици живи близу 12.000 људи, жена, деце, простих, мукотрпних, добротних паланчана: муслимана, православаца, католика. Ако хоћете да видите како живи већина од њих треба да оставите „Јадран“ и „Палас“, треба да оставите оно неколико нових и удобних кућа и завирите у безброј митровачких страћара и ниских кровнићара на периферији, треба да видите прилике под којима живе ти људи, нарочито муслимани, треба да видите шта једу, где станују, треба да испитате хигијенске и просветне прилике под којима живе! [...] Хоћете ли да знате шта једу? — туршију и хлеб, понекад пасуљ, а многи ни то немају [...]. Хоћете ли да знате где спавају? — по неколико њих у ниским нехигијенским „собама“ а многи, она најнижа сиротиња, у прџама на поду који често пута нема ни патос [...]. Хоћете ли да знате какве су им хигијенске прилике? — 65 њих умрло је прошле године од туберкулозе. Треба да видите то! Тад ће све химеричне представе о Митровици, живом индустријском месту, да се разбију о камен ове стварности.

Изузев што у свакој бранжи има по један или двојица трговаца и занатлија, са већим капиталом, остали ситни бакали, обућари, кројачи, лимари једва товаре дан за дан. Сваком од њих потребан је један јачи удар, један повећи издатак, неплаћена пореза, меница, смрт или болест у кући и нестаје га из митровачке чаршије.

Иначе скоро сва привреда: брашно, електрика, грађа у рукама је двојице-тројице најкрупнијих капиталиста који удружени спроводе тако рећи приватни монопол на најважније потребе за Митровицу. Многих од познатих имена трговаца нестало је са митровачке пијаци, а многи од данашњих су на истом путу. Једино што одржава ове мале људе то је њихов невероватно низак животни стандард.

Рећи ћете: Како је све то могуће? Па у близини Косовске Митровице има 2.000 радника! Да, али су ови радници основали своју набављачку задругу. У Митровици има велики број чиновника, али су и они учинили то исто. То је њихово право! У својим задругама они набављају намирнице на кредит и то често пута јефтиније за онолико колико износи зарада трговца. Али Митровчанин се не да, он хоће да се буни, да протестује. Са колико много знања и умешности они то чине видело се при првом њиховом покушају ове врсте. Требало је да дође оснивање ових задруга па да се покрену из своје интерности. „Затворимо задруге!“ повикали су пре непуну годину дан на протестном збору митровачки трговци. „Задруге нас упропастише! Оне су криве за наше пропадање!“ Заборављају митровачки трговци да су се исто тако ове задруге могле појавити (а то могу и данас) у облику фирме „Та-Та“ или којег другог трговачког магацина противу кога неће моћи ништа да учине, као што нису могли ни противу задруга [...]. Да, ти увек мирни, сталожени еснафи који су спремни у све да поверују, али никако у то да ће доћи и такво време које ће их отерати са њиховог ћепенка. На првом кораку када су устали у одбрану свога опстанка показали су колико су далеко од познавања правих узрока свога сопственог пропадања.

Занатлије се у највећој мери жале на бесправни рад. По њима, кад не би било бесправног рада све би било добро. Дубље у проблем они не улазе. Разумљиво је да бесправни рад долази због ниских надница радника. А већу надницу мајстори нису у стању да им дају, јер у том случају нису у стању да издрже фабричку конкуренцију. То се најбоље показало у недавном штрајку обућарских радника који је баш због тога и пропао.

Наши мајстори и газде и многи интелектуалци, каже пре неки дан један од радника, неће да схвате да је њихово место са нама и

да у борби за побољшање економског положаја треба да будемо сви заједно. Стиде се да то признају, неће да схвате да противу заједничког непријатеља треба водити заједничку борбу. Али узалуд се опимају, саме околности натераће их да нам приђу.¹⁷

У Трепчи је 30-их година радило око 3.000 радника (у Старом Тргу, Звечану и Првом Тунелу). Због веће понуде од потражње постојала је стална резерва радне снаге, нарочито у периоду кризе 1929—1934. године. У Трепчи се скоро стално налазило око 300—400 радника који су чекали да буду примљени на посао и за то време становали под отвореним небом, по земуницама, у средњевековним рударским окнима и пећинама уз стална малтретирања. Мито је било редовна појава.

До 1936. године најамнина радника у Трепчи била је боља у односу на раднике запослене у занатским радионицама. Јамски радници-копачи примали су по 36 динара дневно, помоћници копача 25—30, возачи 20—25, а спољни радници и по 10 динара дневно. У периоду 1936—1941. године радници Трепче успели су путем штрајкова да зауставе пад номиналне најамнине, па чак и да је повећају. Међутим, ово повећање ни у ком случају није повећало реална примања због несразмерног повећања цена животних намирница, а од избијања другог светског рата, оне су се, напротив, смањивале. Тако су примања радника самаца у Трепчи у мају 1940. године била нешто виша од 1/2 неопходног минимума за одржавање физичке егзистенције, док се о културној егзистенцији не може уопште говорити. Радници са трочланом породицом подмиривали су само 1/5 до 1/4 неопходне егзистенције. Неоспорно је да је ово доводило до превременог исцрпљивања радничке класе.

Радно време радника у Трепчи било је осам часова. Међутим, оно се често продужавало до 10, а у време кризе и до 12 часова. Радници су, плашећи се да не буду отпуштени са посла, радили до изнемоглости. За најмањи застој новчано су кажњавани и отпуштани са посла. Исцрпљени радници су отпуштани и место њих примани нови. Вентилација јама била је само толико да се радници не угуше. Средства хигијенско-техничке заштите куповали су сами рудари. Несрећни случајеви били су чести, а када дође до несреће интервенција повређених била је врло слаба. Земунице, стара рударска окна, понека барачица били су основни стамбени простор радника. Радници из суседних села становали су код својих кућа, али су зато пешачили по 10—20 км дневно. Радници су преко Братинске благајне плаћали здравствену и социјалну заштиту. И поред тога ретко су могли користити здравствену заштиту. Било је тачно прецизирано које лекове радник може добити бесплатно. Бесплатни лекови били су обично безвредни за лечење. Ретко је који радник успео да испуни целокупан стаж за старосну пензију. Инвалидска пензија била је најчешћа, али је било доста радника који су због незнатних прекида у радном стажу добијали само отпремину.¹⁸

И домаћа и страна буржоазија згртале су огромна богатства на косовско-митровачком тлу. Наводимо пример директора рудника Трепче, којих је у почетку било осам, а касније десет, који су имали најјачи акционарски капитал. Сваки директор имао је 200 фунти стерлинга годишње на титулу, а за вршење одговарајућих послова припадала му је посебна редовна накнада. Поред тога, сваки од њих добијао је 2,5% од профита. Само по овом основу они су примили у 1936. и 1937. години по 8.000.000 ондашњих динара. Поред ове суме

¹⁷ ПАП, XXVIII/к. 4—131—1937.

¹⁸ О положају радника у Трепчи овде смо дали само најосновније податке, јер смо о томе дали опширнији прилог у III броју овог Зборника (вид. нап. 1, стр. 329—336).

директори су учествовали у деоби остатка профита од 75% са осталим акционарима.¹⁹ Домаћа буржоазија, истина малобројна, далеко је заостајала за страном, али се и она богатила експлоатацијом природних богатстава, пре свега шума, изградњом мањих фабрика, зеленашењем, позајмљивањем новца са каматом и до 30% годишње, а уз све то грубом експлоатацијом радника.

Аграрном реформом, која је обухватила и косовско-митровачко подручје, сељаци су престали да буду чифчије и постали су сопственици земље коју су обрађивали до тада. Сељаци са малим поседима, међутим, нису добили земље удопуну, а задржани су велики поседи. Сталним падом цена пољопривредним производима у односу на индустријске, а уз исте порезе и повећане прирезе, ситни поседи су пропадали. Зато се сељаци задужују уз велике камате код градских и сеоских зеленаша. Формира се слој полупролетаризованих сељака, који траже егзистенцију у рударству и индустрији. Тежак је био положај колониста. У листу *Глас са Звечана* (Косовска Митровица) од 23. децембра 1933. године један савременик пише о положају колониста под насловом *Беда наших новонасељеника*.²⁰

Високе тржишне цене, које су у Косовској Митровици биле за око 10% веће него у осталим местима у земљи, рађале су противтезу код потрошача у формирању задруга. На терену Митровице постојале су две задруге: Набављачко-кредитна задруга државних службеника и Трепчанско-звечанску задругу. Оне су водиле економску форму борбе против картелисане трговине и зеленаштва. Набављачко-кредитна задруга државних службеника у Косовској Митровици основана је 1934. године са задатком да снабдева чиновнике робом по нижим ценама и за издавање кредита. Служила је најужем кругу људи. Број задругара у њој смањивао се због разних злоупотреба Управног одбора и чиновника Задруге. Свађе између појединих струја, подстрекаване од трговаца, биле су редовне, а ту ситуацију Управни одбор је користио и злоупотребљавао своја овлашћења.²¹ Трепчанско-звечанска задруга, која је основана новембра 1936. године, имала је запажену улогу по својој функцији и масовности, што је изазвало револт и борбу митровачких трговаца да се забрани њен рад.²²

Социјалистичка (комунистичка) организација у Косовској Митровици 1919—1921. године

Малобројност радничке класе и то искључиво занатског типа, феудални односи на селу са натуралном привредом, малобројност инте-

¹⁹ Архив Југославије, фонд Министарства индустрије и трговине, фас. Трепча Мајнс Лимитед (Правила Друштва).

²⁰ ПАП, XXVIII/к. 5—137—1933. — Он пише да су се насељеници који су дошли до 1927. године некако извукли, а они који су стигли касније су пука сиротиња. Правили су кућице од прућа и „облепили су блатом, а покрили сламом или грањем, да се колико год заштите од временских непогода [...] њихове бедне домове испуњава вечита тама са богатством разних заразних бактерија [...] у њима нема ни кревета, ни сламарице, нема покривача, нити простирке, у многим нема дрва за огрев [...] а што је најважније ни насушног хлеба. Тако наши новонасељеници проводе зимске ноћи на влажној земљи уз ватру или без ватре. Зато док прокрче шумом и корењем зарасле њиве, поћубре, посеју и док прође време до готова плода могу се слободно опростити са предгробним животом. А како ће прекрчити кад немају алата, са чиме ће поћубрити кад немају стоке, како ће узорати кад немају вола или коња, од куда ће им родити кад немају семена ни за оно што су прокрчили и најзад од чега ће живети, ако ми не роди у њиви. воћњаку, ливади [...]“

²¹ *Косовске новине* 17. IX 1937. и 17. III 1938.

²² Б. Бошковић, *Раднички покрет* 349—350.

лигенције са врло ниском образовном структуром огромног дела становништва Митровице и њене околине под турском влашћу (до 1912. године), све је то успоравало и ометало рађање и развитак социјалистичке мисли. Прве социјалистичке искре јављају се код занатских радника у Косовској Митровици почев од 1906. године. Њих доносе печалбари и занатлије. Они се упознају са ондашњом социјалистичком штампом *Радничким новинама* (Београд) и *Револуцијом* (Софија) и шире је међу радништвом. Непосредно после младотурске револуције (1908. године), када су прокламоване грађанске и политичке слободе хришћана и муслимана у Турској, слобода штампе, збора и договора, страначког и синдикалног удруживања, група социјалиста из Косовске Митровице покушала је да формира социјалистичку организацију. Они су поднели захтев ондашњој управној власти косовско-митрвоачке базе да им дозволи формирање организације. Захтев је одбијен наводно да је преурањено са таквим захтевом. Организација није формирана, али је број присталица социјалистичког покрета растао. У балканским ратовима (1912—1913) активност социјалиста попушта, да би крајем 1913. године поново оживела. Поново се окупљају присталице социјалистичке мисли и покушавају да формирају своју организацију. У току припрема избија и први светски рат. У наредном, ратном периоду (1914—1918) била је онемогућена свака социјалистичка активност.²³

По свршетку првог светског рата поново се активирају присталице социјалистичког покрета у Косовској Митровици. Ту активност организују демобилисани војници који су се у току рата упознали са октобарском револуцијом у Русији и револуционарним врењима у другим крајевима, као и они који су у Митровици већ радили на ширењу социјалистичке мисли. Највише активних присталица социјалистичког покрета радило је у Војној артиљеријској радионици у Косовској Митровици. Средином марта 1919. године, по окончању припрема, одржана је Оснивачка скупштина, основана Социјалистичка организација и изабрано њено руководство. За председника је изабран Антоније Јовановић. Организационо учвршћење Социјалистичке организације у Митровици пада у време одржавања Конгреса уједињења социјалистичких партија и група у Београду, 20—23. априла 1919. године, на коме је основана Социјалистичка ардничка партија Југославије (комуниста) — СРПЈ(к) и донесена одлука о приступању Трећој комунистичкој интернационали. Делегат на Конгресу из Косовске Митровице био је Љуба Јовановић. Организација прихвата одлуке Конгреса и приступа основаној СРПЈ(к). Број чланова у организацији стално је растао. Учлањују се радници и занатлије, а и интелигенција, нарочито се учитељи интензивно укључују у њену активност. Учлањују се и Срби и Арбанаси и Турци. Средином 1920. године било је 323 организованих чланова, углавном из града.²⁴ Са села је било организовано 2—3 учитеља. Отворена је канцеларија у којој се чланство окупљало готово вече и прерађивало партијски материјал и штампу. Организован је и културно-забавни живот. Једном месечно организација је приређивала приредбе са забавама. Приходе са приредби давала је незапосленим радницима, сиротињи и користила за набавку штампе, издавање летака, плаћање кирије и др.²⁵

Уочи Првог маја 1919. године Социјалистичка организација у Косовској Митровици организовала је прву манифестацију радничке со-

²³ Миодраг Николић, *Револуционарни раднички покрет на Косову и Метохији 1895—1922*, Приштина 1962, 13—15, 111—112 и 161.

²⁴ Исто, 113.

²⁵ Архив Завода за историју у Приштини (у даљем тексту: А-ЗИП), Стенографске белешке (у даљем тексту: Ст. бел.) о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 8.

лидарности. Код реке Ибра формирана је колона радника и занатлија и упутила се ка центру града, певајући револуционарне песме и извикујући пароле: „Хоћемо правду!“, „Хоћемо слободне демократске изборе за народне представнике!“, „Више хлеба, мање жандара!“ О овој манифестацији доставља извештај срески начелник из Косовске Митровице министру унутрашњих дела у Београду у коме између осталог пише:

„[...] стотинак бескућника, углавном сиротиња, занатлије и друге фукаре прошли су у поворци главном улицом нашег места. На челу ове поворке налазили су се прваци комунистичког огранка у Косовској Митровици, Антоније Јовановић, Љубомир Јовановић, Радосав Димитријевић, Александар Новаковић и други о којима смо већ писали у претходном извештају ДЕЛАТНОСТ КОМУНИСТА. Наши органи прикупили су имена најистакнутијих у овој поворци, поред већ горе поменутих, па смо исте, сходно Вашем упутству, завели у картотеку КОМУНИСТИЧКА ДЕЛАТНОСТ. Преписе, сходно том Упутству, достављамо с молбом на надлежност.“²⁶

Следећег дана, 1. маја 1919. године, организована је прва прослава Првог маја у Косовској Митровици. Око сто чланова организације и њених симпатизера са својим породицама изашло је на излет под Звечаном. На излет су долазиле групе са транспарентима и црвеним заставама. Слављеници су провели дан уз музику, песму и игру. Одржан је митинг на којем је говорио Радослав Димитријевић поздрављајући великог учитеља радничке класе Лењина и раднике Русије који су успоставили сопствену власт, раднике целог света и истакао заједничке циљеве и нужност заједничке борбе пролетаријата целог света. За време излета, а нарочито у току митинга, жандарми и полицијски писари пажљиво су пратили сваку акцију слављеника, али нису ометали прославу. Предвече су слављеници организовано и мирно пошли својим кућама.²⁷

О прослави Првог маја у Косовској Митровици срески начелник је истог дана послао телеграм министру унутрашњих дела у Београду: „Око стотину комуниста, заједно са својим породицама, демонстративно су прославили Први мај под Звечаном, у близини Косовске Митровице. На овим демонстрацијама говорио је комунистички првак Радослав Димитријевић. Следи детаљан извештај с молбом за даља упутства.“²⁸

Године 1920. прослављен је Први мај као и 1919. године, али организовање, бројније и величанственије. Колона, која је ишла кроз град, претворена је у манифестацију против буржоаског поретка а за братство међу народима свога места. Дан је проведен као и 1919. године у весељу у парку поред Ибра. Лист *Социјалистичка зора* од 19. маја 1920. године пише о овој прослави:

Први пут је црвена застава у Косовској Митровици груписала људе који су се једва јуче престали мрзети и презирати, а и убијати се, јер је било верске и националне подвојености и душманства. Поклич „Пролетери свих земаља уједините се!“ био је веома разумљив овом намученом у међусобним раздорима растрзаном становништву, а црвена застава речито је говорила, гордо се лепршајући, да је дошао моменат измирења и братства међу народима. Обустава рада била је извршена у потпуности, чаршија је била сва затворена и прва манифестација са класно свесним радништвом имала је у својим редовима више од 300 душа.

Дан је проведен у примерном реду. Овдашња печалбарска тајфаполитичари од заната, уочи маја протурили су којекакве изми-

²⁶ Живорад Михаиловић, *Људи мога града*, Косовска Митровица, 1967 12—13.

²⁷ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 9—10.

²⁸ Ж. Михаиловић, н.д., 14.

шљотине да би нам омели манифестацију. Али су се преварили. Ми смо свесни били да ће последња и одлучна борба бити општи напад југословенског и међународног пролетаријата на капиталистички поредак и зато смо се смејали нашим противницима и сјајно прославили празник рада Први мај“.²⁹

На Вуковарском конгресу, на којем је СРПЈ(к) променила назив у Комунистичка партија Југославије (КПЈ), присуствовао је и делегат организације из Косовске Митровице, који је по повратку са Конгреса упознао чланство са Програмом, Статутом и другим документима донетим на Конгресу. Сва документа Конгреса чланство је прихватило огромном већином.³⁰

Средином јула 1920. године отпочињу припреме и кампања за општинске изборе. Грађанске странке (Радикална, Демократска и Цемијет) развиле су широку активност и агитацију, користећи се знатним новчаним средствима. У овој кампањи учествује и КПЈ, која истиче своју листу за председника општине, мада је било покушаја да се то спречи. Грађанске партије користиле су сва њима доступна средства да омаловаже па и да онемогуће агитацију комуниста. И поред тога популарност комуниста је расла па се код грађанских политичара појавила бојазан у успех комунистичке листе. Зато су они извршили притисак на комунистичког кандидата за председника општине да се одрекне кандидатуре. Пошто им овај покушај није успео, Првостепени суд у Косовској Митровици доноси одлуку, 16. августа 1920. године, да се одбаци кандидатска листа месне организације КПЈ наводно због повреде правних прописа. Према писању листа *Социјалистичка зора* од 20. августа 1920. године, одлука суда саопштена је 20. августа, тј. два дана уочи избора, и тако је због краткоће времена онемогућено истицање нове листе. Зато је пред Месну организацију КПЈ остао једини излаз да бојкотује изборе и у том духу упућен је позив бирачима. У том позиву је између осталог писало:

Народе, погледај ко је све на листи? Да ли они могу да буду заступници твоји? Да ли те дерикоже, ти трговци и трговчићи могу да заступају твоја права? То су они који ти на вересији узимају камате, узимају ти душу [...].³¹

На изборима 22. августа 1920. године гласало је свега 600 бирача митровачке општине, док је 1.032 бирача бојкотовало изборе. Како су официјелни кругови у Косовској Митровици гледали на резултате општинских избора види се из извештаја среског начелника писаног непосредно после избора министру унутрашњих дела: „Част ми је известити настав да је излазак бирача на општинске изборе у Косовској Митровици поражавајуће мали. Ни половина од уписаних бирача није изишла на изборе, од 1623 бирача гласало је свега њих 600. То је резултат деструктивног утицаја и деловања комуниста у овом крају.“³²

Највећи број гласова добила је листа демократа. Ови избори су поништени наводно због великог броја апстинираних бирача и поново су одржани 1921. године, када је КПЈ већ била у илегалности па није била у могућности да истиче своју листу. У суштини поновни избори су вршени залагањем радикала који су желели да преузму општинску управу од демократа и у томе су успели.³³

²⁹ По Миодрагу Николићу (н.д. 217—218). — Писац наведеног чланка у *Социјалистичкој зори* сигурно није био упознат са прославом Првог маја у Митровици у 1919. години, па зато истиче да први пут организована 1920.

³⁰ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 8.

³¹ Ж. М и х а и л о в и ћ, н.д., 17.

³² Исто, 18.

³³ М. Н и к о л и ћ, н.д., 120—121.

Непосредно после општинских избора отпочеле су припреме и кампања за изборе за Уставотворну скупштину који су одржани 28. новембра 1920. године. Митровица је тада припадала рашко-звечанском изборном округу са срезовима: косовско-митровачки, дежевски (Нови Пазар), штавички (Тутин) и сјенички (Сјеница) и у оквиру овог округа истицане су кандидатске листе. Организација КПЈ у Косовској Митровици истакла је у агитацији парољу „Брат је мио које вере био“ Овом паролом истакнута је борба за равноправност свих наорада и вероисповести. Организовано је растурање пропагандног материјала који је добијен из Скопља. У овом материјалу истицана је потреба борбе за осмочасовно радно време, за праведно и доследно решење аграрних односа и др. Организација КПЈ припрема и организује приредбе и забаве које је користила за политичку активност и агитацију. Агитатори комунистичке листе ишли су по селима и говорили народу о нужности повезивања радника и сељака и заједничкој борби за боље услове живота. Њих активно помажу сеоски учитељи, симпатизери КПЈ. У јеку предизборних припрема прослављена је 7. новембра 1920, трогодишњица октобарске револуције. У Радничком дому у граду одржан је збор. Затим је одржана партијска конференција на којој је анализирана предизборна активност и донети задаци о даљој предизборној делатности.³⁴ Неколико дана после прославе и конференције комунисти су организовали предизборни митинг у центру града, на којем је поред градског становништва дошло прилично сеоског живља из оближњих села. На митингу су говорили комунистички посланички кандидати. Сличан митинг одржан је, на иницијативу организације КПЈ из Митровице, и у Вучитрну 14. новембра 1920. године. После митинга одржана је оснивачка скупштина организације КПЈ, која је у вучитрнском срезу отпочела предизборну кампању и агитацију за избор комунистичких кандидата.³⁵

Против предизборне активности комуниста месне грађанске организације користе свој утицај код официјелне власти и полиције. На зборовима су грађански политичари тражили увођење преких судова за сузбијање комунизма. Репресалије против комуниста биле су све чешће што су се избори приближавали. Лист *Социјалистичка зора* пише о том стању у Косовској Митровици у броју од 21. новембра 1920. године следеће: „У вароши Митровици, после пет часова влада гробна тишина. Када сумрак покрије варош нико жив не сме да се појави на улици сем верни пси овог хајдучког режима [...] Свуда се сусрећу жандарми који лупом цокулетина, звуком пушака и зверским погледом уносе страх међу грађане.“ Комунисти и њихови симпатизери, који су били у служби државног апарата, премештани су у друга места како би се онемогућила њихова активност. Жандарми су крстарили по селима и застрашивали сеоске масе уколико подржавају и гласају за комунистичку листу. Полиција је претила и одређеним чуварима комунистичке листе. Зато организација КПЈ није била у стању да обезбеди чуваре свих својих кутија по селима. Да би колико толико утицала на ток избора у местима где није имала чуваре својих кутија, организација КПЈ је издала проглас којим је позвала бираче да гласају за листу која нема чувара, да је то сиротињска кутија града и села.³⁶

На дан избора, 28. новембра 1920. године, притисак на масе и репресалије био је најжешћи. Бираче који су јавно манифестовали и гласали за „сиротињску кутију“ сачекивали су жандарми и тукли. И поред тога радници и сеоска сиротиња, без обзира на народност и ве-

³⁴ Милорад Вавић, *Монографија Косовске Митровице* (рукопис), 30.

³⁵ М. Николић, н.д., 122 и 161—165.

³⁶ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 9.

роисповест, гласали су за „сиротињску кутију“. За комунистичку листу гласало је у ондашњем рашко-звечанском округу 1.805 бирача или 12% од укупног броја. Од укупно пет изабраних посланика један је припао комунистима, три Џемијету (коалиција са радикалима) и један демократима.³⁷ За комунистичког посланика изабран је Етхем Булбуловић, студент из Сарајева. С обзиром да је радничка класа у ондашњем рашко-звечанском округу била малобројна и готово у целини занатског типа, да Комунистичка партија није успела да продре у све радничке и сеоске масе, да је село са својом природном привредом било политички недовољно афирмисано и под притиском власти, може се слободно рећи да је комунистичка листа са добијањем једног посланичког места постигла запажен резултат. Стварни допринос организације КПЈ из Митровице у овим изборима не би се могао цифарски прецизирати, али је сигурно да је најмање половину бирача који су гласали за комунистичку листу било са терена њене активности, с обзиром да су организације КПЈ у другим центрима рашко-звечанског округа биле мање утицајне или их није ни било.

У борби против социјалистичког покрета буржоаски политичари користили су и свештенство. Тако је један православни свештеник Косовске Митровице, на основу добијених упута а и по сопственој иницијативи, у проповедима у цркви нападао комунисте и на њих бацао анатему, а затим, када му ово није помогло, физички их нападао.³⁸

Општински и парламентарни избори у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца дали су до знања буржоаскији да се са КПЈ треба што пре обрачунати и да треба извршити општи напад на револуционарни раднички покрет. Влада је ноћу 29/30. децембра 1920. године, донела наредбу тзв. Обзнану којом је борба против КПЈ и револуционарних синдиката постала официјелна. Забрањен је рад организација КПЈ и класних синдиката, забрањено штампање комунистичких публикација и листова, предвиђено је отпуштање чиновника који би продужили да се баве комунистичком делатношћу, затим затварање просторија, домова и седишта КПЈ и класних синдиката и конфискација њихове архиве и имовине. Првих дана јануара 1921. године почиње спровођење Обзнане у Косовској Митровици. Полиција је затворила партијске просторије, запленила архиву, књиге, канцеларијски намештај и сав остали покретни инвентар који се нашао у партијским просторијама. Полиција хапси комунисте, саслушава их и малтретира. Домови комуниста били су под сталном присмотром, претресане, узнемираване и малтретиране њихове породице. Комунисти из Косовске Митровице сматрали су овај удар привременим и без довољног револуционарног искуства подносили су ударце ћутке. Један део чланства политички се пасивизирао или је пришао грађанским партијама. Остали су веровали да ће поново доћи до активирања рада КПЈ и њихове организације у Митровици. Појединци и групе настављају рад илегално, добијали су партијски материјал из Ниша и Крагујевца и пређивали га.³⁹

Кад је Уставотворна скупштина донела Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, у Косовској Митровици почела је права хајка на комунисте. Само у току једног дана ухапшено је 30 комуниста. Према њима су примењиване драстичне мере приликом саслушавања. Сви затворени комунисти кажњени су са најмање једним месецом затвора. Претреси комунистичких кућа у циљу пронала-

³⁷ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata I*, Zagreb 1961, 312—313. У наведеном делу Миодрага Николића (стр. 126) погрешно је наведено да је у рашко-звечанском округу бирано четири посланика.

³⁸ *Радничке новине* 14. јануар 1920.

³⁹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. 1955, 9—10.

жења оружја, партијског материјала и другог, постали су свакодневна појава. Тада је и комунистички посланик овог краја, Етхен Булбуловић, ступио у сарадњу са буржоазијом. Све је ово утицало да се чланство КПЈ потпуно пасивизира, изузев неколико њих који су још кратко време живели партијским животом.⁴⁰

Организована делатност комуниста на терену Косовске Митровице престаје 1921. године. Рађањем индустријског пролетаријата, отварањем рудника Трепче и њених погона, заузимањем правилнијих ставова КПЈ у синдикалном питању, преношењем искустава из других класно развијенијих центара из земље, пре свега из Београда, преко студената и других интелектуалаца и уз помоћ комуниста и организација КПЈ из оближњих центара доћи ће до обнављања рада организације КПЈ у Косовској Митровици тек 1934. године, а затим и до формирања и активирања напредног синдикалног покрета.

Формирање и развитак организације КПЈ (од 1934.)

Крајем 1932. године обнављају се организације КПЈ у земљи чији је рад у периоду диктатуре (1929—1931) био замро, а њихови чланови позаварани. Са робе се пуштају комунисти који су били осуђени на мање временске казне, ојачани храброшћу и одважношћу у борби против класног противника. Они улажу све своје знање и умешност у обнављању организација, локалних и покрајинских руководстава КПЈ. Тада долази и до обнављања и стабилизовања партијских организација у Србији и њиховог продора у реформистичке синдикате, културна, спортска и друга друштва и организације.⁴¹

Партијска организација из Краљева, након свог обнављања и стабилизовања, врши утицај од јула 1934. на Косовску Митровицу и рудник „Трепчу“ и већ у августу формира партијску организацију од четири члана. Она је преузела на себе пријем нових чланова и оснивање партијских организација у Старом Тргу, Првом Тунелу, Звечану и Косовској Митровици. Утицај комуниста брзо се осетио путем агитације, растурања напредне штампе, на разним скуповима грађана и непосредним акцијама у борби за боље животне услове радничке класе. Новоформирана организација КПЈ у Косовској Митровици од самог почетка добила је карактер месног партијског руководства са задатком да припрема за пријем и прима нове чланове, формира нове партијске организације и да са њима руководи. Зато она ускоро по формирању прераста у Месни комитет КПЈ.

Прва организација КПЈ а потом Месни комитет добијали су помоћ све до 1937. године од комуниста из Краљева, као и од комуниста београдских студената са Косова и Метохије. Они су у Косовску Митровицу доносили марксистичку литературу из Београда, тумачили линију КПЈ и друга актуелна питања. Године 1937. помоћ је била свестранија. Тада су долазили из Београда у Митровицу Мома Марковић, Крсто Поповић и Иван Милутиновић у циљу спровођења задатака Централног комитета КПЈ. Крајем 1937. године Месни комитет је везан за Обласни комитет за Косово и Метохију (Обласни комитет је био везан за Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак и Косово и Метохију). Од тада пружају свестрану и систематску помоћ Месном комитету чланови Обласног комитета Миладин Поповић и Борис Вукмировић по политичко-организационим питањима, Крсто Филиповић по синдикалној линији и Мито Миљковић у раду омладинске организације.⁴²

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Пети конгрес Комунистичке партије Југославије, Ст. бел., 21—28. јул 1948, Београд 1963, 188.

⁴² А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 27—33 и од 12—17. VI 1955, стр. 5, 9—10, 77—80.

Постепено се повећава број чланова КПЈ у Косовској Митровици, Звечану, Старом Тргу и Првом Тунелу са повременим осекама, насталим због протеривања и затварања комуниста. У времену 1935—1937. године радиле су три партијске организације у Митровици, Старом Тргу и Звечану којима је руководио Месни комитет. Од 1937. године у граду су деловале партијске организације дрводељских радника, радника електро-централе, обућарских радника и трговачких радника. Једно кратко време радиле су и организације интелектуалаца, новопримљених скојеваца и организација у митровачком гарнизону. У Трепчи су радиле две организације у Првом Тунелу и по једна у Старом Тргу и Звечану. Ове четири организације у Трепчи и по једна у Старом Тргу и Звечану. Ове четири организације у Трепчи имале су заједничко партијско руководство — рударски комитет везан за Месни комитет. Нешто касније формирана је партијска организација у Вучитрну, а 1940. године у селу Пантини (вучитрнски срез) и Пољанцу (дренички срез). Оне су биле непосредно везане за Месни комитет у Косовској Митровици. Месни комитет је деловао преко комуниста и на раднике рудника „Копаник“ (копаонички срез). Тако је Месни комитет превазишао своју функцију месног па и среског руководства, проширујући своју активност на косовско-митровачки, вучитрнски, дренички и копаонички срез. Пред рат 1941. године Месни комитет је руководио са 11 партијских организација са укупно 61 чланом КПЈ, од којих 29 Срба, 25 Црногораца и седам Арбанаса.⁴³ Број примљених био је знатно већи, али је један број њих ондашња власт протеривала и затварала, нарочито у периоду штрајкова. Но, и поред тога број чланова КПЈ могао је бити знатно већи у односу на приличан број симпатизера и активиста који су радили на линији КПЈ у радничком покрету и другим напредним организацијама. Постојала је стална опрезност за пријем активиста и симпатизера и граничила се са секташтво због тешког илегалног рада организација КПЈ и чланства, удараца за време штрајкова и других акција, опрезност од провала, фракционаштва и др.⁴⁴

Једна од већих провала у Партијској организацији била је крајем марта 1940. године. Партијски материјал налазио се у берберској радњи Рафета Куртеша. Ноћу, 24/25. марта 1940. органи жандармеријске станице у Косовској Митровици дознали су од једног шегрта да се у поменутој берберској радњи налази партијски материјал. Ујутру у 6 часова жандарми су упали у радњу, извршили претрес и запленили материјал. Одмах је ухапшен власник радње Рафет Куртеш (Абдулаховић). Истог дана ухапшен је и Али Шукрија (Сулејмановић). Приликом претреса Шукрије и његове куће жандармерија је пронашла летке на арбанашком језику, књиге *Револуција и контрареволуција* од Карла Маркса, *Рат и мир* од Слободана Србиновића и *Мати* од Максима Горког. Ухапшен је и продавац дувана Хуснија Нумани, који није био комуниста. Он је у жандармерији изјавио да му је Душан Томовић (члан Месног комитета КПЈ) дао пронађене летке. Зато је одмах ухапшен и Душан Томовић. Наредног дана, 26. марта ухапшени су комунисти кројачки радници Цветко Николић и Љубомир Ристић. И код њих је приликом претреса пронађен партијски материјал. У митровачки затвор доведен је из Приштине, 27. марта 1940. године, Мето Барјактари, за којег се сазнало да је чешће долазио у додир са Рафетом Куртешом. Барјактари је признао да је прикупљао помоћ за шпанске борце, али искључиво по сопственој иницијативи и уве-

⁴³ Арбанаси чланови КПЈ били су: Али Шукрија, Кемал Дева, Мехмед Каљавеш, Расим Черкез, Реџеп Броја, Реџеп Мераку и Рафет Куртеш, а повремено се налазио и радио као комуниста и Мехмед Барјактари (Мето).

⁴⁴ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 26—32 и од 12—17. VI 1955, 73—83 и 143.

рењу. Укупно је затворено осам лица, од којих два члана Месног комитета КПЈ, четири члана КПЈ и један ванпартијац. Сви затворени спроведени су у Управу града Београда са запленим материјалом и спроводним актом у којем се истиче да спроведена лица одговарају по члану 1, тачке 1 и 2 Закона о заштити државе.⁴⁵

У времену од 1. априла до 26. јуна 1940. године сви затвореници налазили су се у затвору Главњачи и на Ади Циганлији. Затим су враћени у Косовску Митровицу где им је средином јула судио Окружни суд. Уочи суђења растуран је летак Обласног комитета КПЈ које позвана јавност да осуди процес и да се затворени пуне на слободу. У току петодневног јавног суђења судска сала је била препуна грађанством, испољавајући симпатије према оптуженима. Сви оптужени добро су се бранили. Судијски колегијум био им је наклоњен, јер је био у целини лево оријентисан. Процес је завршен пуштањем на слободу свих оптужених због наводног недостатка доказа. Такав исход процеса био је праћен општим одобравањем већине грађана Косовске Митровице.⁴⁶

Идејно-политичка активност

Комунисти се 1934. године укључују са групом напредних радника и интелектуалаца из града ради формирања библиотеке. Библиотека је исте године отпочела рад са скромним прилогом ђига од групе оснивача. Оснивачи су прикупљали прилоге од грађана, повећавајући тако првобитни фонд библиотеке, која постаје центар за окупљање напредних радника и омладине. Одржавају се реферати са дозвољеном садржином од ондашње власти, али референти и други напредни радници користе присуство грађана и нападају ондашњу официјелну политику. Библиотека је располагала са напредним часописима (*Наша стварност*, *Студент* и др.) и са марксистичком литературом која није инвентарисана као њена имовина. Између осталих књига библиотека је располагала са „Анти-диригом“ и „Комунистичким манифестом“. Марксистичку литературу користили су углавном комунисти и њихови блиски сарадници⁴⁷

Одмах по формирању организације КПЈ у Митровици комунисти су почели легално деловати преко културно-уметничког друштва „Абрашевић“ (основано 25. јула 1933. и прву приредбу приказало радницима у Старом Тргу 13. августа 1933. године), које је окупљало око 80 чланова, углавном радника и напредних интелектуалаца. С обзиром да је чланство по својим политичким убеђењима било блиско КПЈ, комунисти су брзо афирмисали друштво „Абрашевић“ дајући његовом репертоару дух револуционарности. Зато је друштво „Абрашевић“ било под присмотром полицијских власти.⁴⁸

Месни комитет покреће лист *Освит* (1937—1938. године), који легално излази као лист интелектуалаца града. Сарадници листа били

⁴⁵ Архив Музеја Косова и Метохије Приштина, изјаве затворених комуниста у митровачком затвору од марта 1940. године (нерегистроване); А-ЗИП, инв. бр. 1719; ПАП, XXVIII/4—90—1940. — Рафет Куртеш је као члан Месног комитета новембра 1943. постао провокатор.

⁴⁶ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 35 и од 12—17. VI 1955, 53—55 и 105.

⁴⁷ Исто, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 37—38.

⁴⁸ Локални лист *Јужна трибуна* у броју од 23. I 1936. пише да је 22. јануара 1936. године одржана скупштина Друштва „Абрашевић“ у присуству полицијског чиновника. Даје и састав новоизабраног Управног одбора из којег се види да су скоро сви чланови радници. О делатности Културно-уметничког друштва „Абрашевић“ види дело Милорада Вавића, *Светлост на оловним хоризонтима. Фрагменти о штрајковима трепчанског рудара*, Стари Трг 1959, 6 и А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. 1955, 16.

су интелектуалци, готово сви комунисти и симпатизери КПЈ. Лист је објављивао чланке о социјалним приликама, акцентирајући тежак положај широких народних маса, о политичким приликама своје средине, о пропадању локалног занатства и трговаца са мањим обртним средствима, о задругарству, синдикалном покрету, нападао страни капитал, официјелне локалне кругове и руководства радничких реформистичких и режимских синдиката. Лист је објашњавао и узроке противуречности тога краја и давао смернице експлоатисаним масама за борбу против експлоататора. Лист је био врло популаран и достигао тираж од 1.500 примерака, прелазећи тираж свих локалних листова (лист локалне организације Југословенске радикалне заједнице Косовске новине, који је излазио пуних шест година достигао је највећи тираж од 800 примерака). После осмог броја „Освит“ је забрањен, а јавни тужилац премештен зато што раније није забранио излагање листа.⁴⁹

Комунисти су стално радили на свом идејно-политичком уздицању. У организацијама је прорађивана марксистичка литература. Библиотеке у Косовској Митровици и Старом Тргу биле су скровишта ове литературе. Та литература је умножавана у партијској техници, која се до 1939. године налазила у Косовској Митровици, а затим пренета у село Пантину. Техника је имала две писаће машине, два шапилографа, а од 1940. и гештетнер. У техници је умножаван и пропагандни материјал (прогласи, леци и др.). Идејно-политичка активност чланства, примењена на локалне прилике, обазриво је ширена у масама. Комунисти користе трибину Народног универзитета, културно-уметничког друштва „Абрашевић“, Дома културе у Старом Тргу, Трелчанско-звечанске радничке задруге, синдикалних организација и спортских друштава. У свим овим институцијама продирали су комунисти, нападали све што је конзервативно и заузимали руководећа места.

Активност комуниста у развоју радничког покрета

Најважнији и непосредни задаци партијске организације из Косовске Митровице од самог њеног формирања били су да подстиче развој Уједињеног радничког савеза синдиката (УРСС) као легалне радничке организације, да осваја позиције у њему и активира га у правцу револуционарне активности, разобличава демагогију социјалдемократског вођства УРСС-а са истовременим продором у радничке институције као што су Братинска благајна, културно-уметничко друштво „Абрашевић“, синдикалне организације и да се бори против свих послодавачких и режимских синдиката. Она је, где није постојало тренутних услова да преко легалних радничких институција делује у усмеравању и покретању експлоатисаних маса, деловала непосредно у тим срединама.⁵⁰

У штампарији „Нови свет“ у Косовској Митровици избио је 1935. године штрајк шегрта. Они су били основна радна снага у штампарији били су мизерно награђивани и често тучени. Иницирани од неких комуниста и класно свеснијих радника из штампарије, шегрти су почели да дају отпор и постављају захтеве. Уочи штрајка иступали су колективно захтевајући да им се повећају примања. Уместо повећања добили су батине. Они су зато ступили у штрајк који је трајао шест дана. Тек седми дан, када им је обећано да ће им повећати примања и да их више неће физички кажњавати, вратили су се на по-

⁴⁹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 32 и од 12—17. VI 1955, 10—21, 38.

⁵⁰ В. Бошковић, *Раднички покрет*, 340.

сао. После штрајка повећана су им примања и однос према њима се побољшао.⁵¹

Марта 1936. године организација КПЈ у Трепчи врши интензивну кампању за учлањење радника у Савез рудара Југославије у оквиру УРСС-а. По писању листа „Косовске новине“ од 25. априла 1936. године у Трепчи је било око 400 радника учлањених у Савез рудара, а средином јула било је око 600 радника. Приликом кампање за учлањење радника у Савез рудара организација КПЈ разобличује његово социјалдемократско споразумашко руководство. Истовремено упућује подружницу Савеза рудара Трепче на револуционарни пут борбе. Када је синдикална подружница ојачала, обухватајући 1/3 радника, отпочеле су припреме за штрајк. Прво је избио штрајк у Првом Тунелу, 14. маја 1936. године, који се истог дана проширио на раднике у Старом Тргу, а затим и на раднике у Звечану. Штрајк је трајао све до 3. јуна, око потписивања уговора између управе Трепче и штрајкачког одбора. Управа се обавезала да ће регулисати осмочасовно радно време радника; да ће увести електрично осветљење у радничке станове; да ће подићи купатило са топлом водом за раднике у Првом Тунелу; да ће наставити са изградњом радничких станова; да ће дозволити радницима слободно удруживање у стручне синдикалне организације и да се неће мешати у унутрашњи рад ових организација; да ће радничким повереницима, који се бирају сваке године, признати сва њихова законска права; да ће све раднике који су учествовали у штрајку вратити на рад и да их због тога неће моћи отпуштати са посла и кажњавати; да ће повећати наднице радника за 5 динара дневно и обезбедити им бесплатан сапун за одржавање чистоће; да ће радничку мензу, дом културе са библиотеком и читаоницом предати подружници Савеза рудара на управљање.⁵²

Управа „Трепче“ покушала је да изигра Уговор склопљен после штрајка од 14. маја до 3. јуна 1936. године изазивањем претходно непријављеног „дивљег“ штрајка у Првом Тунелу 5—8. јануара 1937. године. Штрајк је назван „дивљим“ јер није пријављен према постигнутом Уговору из 1936. године три месеца раније. Међутим, и ако су радници ступили у тзв. јамски штрајк, управа „Трепче“ морала је одустати од тога да Уговор из 1936. године огласи неважећим, јер је претила опасност да се штрајк прошири и на друге раднике, да се легализује организованим иступањем одбора синдикалне подружнице, мимо чијег знања је штрајк избио и да радници иступе са новим захтевима.⁵³

Од 20. маја до 5. јуна 1937. године штрајковали су обућарски радници Косовске Митровице. Због фабричке конкуренције обућарски радници имали су бедна примања и неограничено радно време. Они су поставили захтев за повећање најамнине. Успели су да им се кроз учинак повећа најамнина. За сваки израђени пар ципела добили су по два динара више.⁵⁴ Одмах након овог штрајка избио је и штрајк молерских радника. И они су извојевали повећање најамнине према учинку.⁵⁵

У оловно-цинкани рудник „Копаоник“ у Белом Брду повремено одлазе комунисти из Косовске Митровице и синдикални радници из Трепче и раде на организовању радника. Лист „Косовске новине“ од 25. априла 1936. године пише да се на Копаонику као и у Трепчи

⁵¹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 51—52.

⁵² Опширније податке о штрајку трепчанских рудара 1936. године дали смо на другом месту (као у нап. 1, стр. 342—349).

⁵³ О току штрајка у Првом Тунелу вид. *Косовске новине* од 16. I 1937.

⁵⁴ ПАП, XXVIII/к—4—131—1937; А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 58.

⁵⁵ М. Вавић, *Светлост* 62—63.

успешно ради на организовању радника у Савез рудара Југославије и поред свих сметњи од стране управе рудника. Тек после штрајка радника Трепча, маја—јуна 1936. године, активније се пришло организовању радника у руднику „Копаоник“. Након брижљивих припрема, два месеца после почетка производње, радници ступају у штрајк, 2. августа 1937. године. Карактеристично је да су радници овог рудника поставили скоро исте захтеве као и радници у Трепчи у штрајку из 1936. и да је примењен јамски штрајк, попут штрајка рудара у Првом Тунелу од јануара 1937. године, што говори да је утицај из Трепча био велики. Штрајк је окончан 8. августа 1937. Управа рудника повећала је наднице у просеку за 5 динара, изградила купатило за раднике, давала бесплатно сапун за одржавање хигијене радника, направила бараке за становање радника и дозволила слободно удруживање радника у легалне синдикате.⁵⁶

Специфичан облик организовања и штрајковања радника био је у пилани „Ибар“ у Косовској Митровици 1937. године. У пилани је тада радило око 60 стално запослених радника. Квалификовани радници примали су најмину од 12 динара, а неквалификовани од 5 динара дневно. Уведено је било дванаесточасовно радно време. Тада су послодавци уз сарадњу са локалном организацијом Југославенске радикалне заједнице активно радили на организовању радника у Југословенски раднички савез (Југорас). Радници пилане који нису пришли Југорасу отпуштани су са посла. Зато се већина радника учланила. Месни комитет КПЈ, анализирајући стање у пилани и у подружници Југораса, оценио је да је могуће преко класно свесних радника и комуниста који су радили у пилани потиснути руководство подружнице Југораса које је сарађивало са послодавцима и локалном Језезом, формирати руководство од комуниста и њихових симпатизера и искористити легалност ове подружнице за упућивање радника на пут класне борбе. Захваљујући комунисти Вељку Банашевићу, који је радио у пилани и групи радника коју је око себе окупио и усмеравао, реализована је ова замисао и са успехом окончана.

Користећи се легалном формом деловања преко подружнице Југораса, комунисти из пилане „Ибар“ припремају раднике за штрајк. По окончању припрема извршена је колективна обуштава рада без знања месног руководства Југораса. Радници су изабрали штрајкачки одбор и блокирали пилану да би спречили евентуални долазак штрајкбрехера. Поставили су захтеве власницима пилане: да се повећају лична примања, да се исплата примања врши по часу а не по учинку, да се изврши категоризација радних места, да се отпуштање и пријем нове радне снаге врши уз сагласност радника, да се дрвни отпацки за огрев продају радницима за 50% јефтиније. Послодавци су покушавали да разбију штрајк ангажовањем штрајкбрехера, али их нису могли увести у пилану с обзиром да су је штрајкачи блокирали. Послодавци су попустили и отпочели преговоре са штрајкачким одбором. Постигнут је споразум да се уведе десеточасовно радно време, да се повећају примања радника по часу с тим да минимална дневна најамнина не може бити мања од 12 динара, да се изврши категоризација радних места и да се не може вршити пријем и отпуштање радне снаге без сагласности запослених радника. Захтев радника да за 50% јефтиније купују дрвене отпатке није прихваћен, али је закључено да радници имају првенство куповине. Након оваквог усменог договора радници су се вратили на посао. Власници су се придржавали усменог договора изузев дела који се односи на пријем и отпуштање радне снаге уз сагласност радника. Поучени искуством из неочекиваног избијања штрајка, власници су организовали преко својих агената

⁵⁶ Б. Бошковић, *Раднички покрет на митровачком подручју* (предавање), *Звечан* 4. XI 1967.

стално праћење активности радника. Оне код којих су приметили активност у правцу упућивања радника на пут класне борбе отпуштали су са посла.⁵⁷

Године 1939. падају реални дохоци радника „Трепче“ и поред скока цена на тржишту. Зато се трепчански радници поново припремају за штрајк. Управи „Трепче“ постављени су захтеви. Како их она није испунила, радници ступају у штрајк 19. јула и остају истрајни у њему све до 3. септембра 1939. године. Управа „Трепче“ обавезала се да поштује уговор из 1936. године допуњен новим тачкама (захтевима) радника: да примени осмочасовно време за све раднике, тј. и за оне за које уговор из 1936. године није важио (послуга код функционера „Трепче“), да сви радници имају недељни одмор, да радницима са три до 10 година радног стажа обезбеди годишњи одмор од 6 дана годишње, а затим за сваку наредну годину по један дан, да свим радницима додели накнаду за стан и посебан додатак у новцу зависно од цене олова на тржишту и обезбеди бесплатно електрично осветљење.⁵⁸

Неоспорно је да је организација КПЈ косовско-митровачког рејона од њеног оснивања 1934. године посветила знатну пажњу организовању и усмеравању радничког покрета. Она се, с обзиром на немогућност легалног деловања и формирања сопствених синдиката, углавном користила Урсовим синдикатима који су били под руководством социјалдемократа. У првој фази развитка Урсових синдиката комунисти и социјалдемократи деловали су на истој платформи, али су им се касније путеви разишли. Социјалдемократи су били за штрајк, али након исцрпљивања свих других облика мирног деловања и споразумевања са власницима капитала. Уколико штрајк избије, борили су се свим могућим средствима да не добије политички карактер и по цени блиске сарадње са власницима капитала а против радника. Комунисти су, напротив, били доследни у усмеравању радника да кроз штрајкачки покрет извојују своја економска и политичка права. Они делују независно од социјалдемократа по неким питањима на истој линији, али где социјалдемократи посустану и постану кочница даљег организованог деловања радника, њихови путеви се разилазе. Комунисти настављају акцију и својом доследношћу уздижу се у руководећа синдикална и штрајкачка тела, потискујући социјалдемократе који губе ослонац код радника и подружница Урсових, па и Југорасових (режимских) синдиката. Под руководством Месног комитета КПЈ комунисти су били идејни вође штрајкова у „Трепчи“, руднику „Копанику“ и у пилани „Ибар“, тј. код рударско-индустријског пролетаријата, док код штрајкова занатских радника (штрајк шегрта у штампарији „Нови свет“, штрајк обућарских радника и штрајк молерских радника) утицај комуниста био је знатно мањи, више појединачан и недовољно усмерен. Но, сигурно је да се активност комуниста раднички покрет код рударско-индустријског пролетаријата 30-их година афирмисао и постигао запажене резултате на косовско-митровачком терену.

Делатност Скојевске организације

Једна од главних трансмисија организацији КПЈ у Косовској Митровици била је скојевска организација која почиње своју делатност крајем 1937. године. Почетна активност СКОЈ-а спроводи се преко спортских друштава и културно-уметничког друштва „Абрашевић“. Ова друштва обилазе, поред града и радничких насеља, околна села, спроводе спортска такмичења, дају приредбе, одржавају другарске

⁵⁷ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 46—51.

⁵⁸ Као у нап. 56.

вечери и седељке. На овим скуповима скојевци проналазе форме да спроводе задатке КПЈ, одмеравају расположење маса и раде са омладином, припремајући терен за омасовљење своје организације. Најактивнији су били скојевци из редова средњошколске омладине и студената, који су повремено, а нарочито за време летњег и зимског распуста, долазили у Косовску Митровицу и околна села и уносили живост међу омладином.⁵⁹

Први активни СКОЈ-а формирани су у Косовској Митровици, Првом Тунелу, Звечану и Старом Тргу, а затим у Вучитрну, Србици, Бањској, Пантини и Шипељу. Нарочит успон СКОЈ-а био је између 1937—1939. године, за које време је формирано и деловало 17 актива у самом граду и околним радничким и сеоским насељима. Процес омасовљења наставаљен је све до априлског рата 1941. године. Руководиоци актива били су у месном руководству СКОЈ-а.

Нарочито је била активна омладина у Мушкој занатској школи у Митровици. Са овим омладинцима-ученицима из сиромашних породица и прераслим за школовање у другим школама, било је могуће врло успешно деловати. Неколико ових омладинаца припадао је скојевској организацији на терену (при школи није постојала организација СКОЈ-а), али су своју активност спроводили у школи, и ако су организационо остали да раде у активима на терену. Ученици су били нарочито активни кроз драмску и музичку секцију. Са овим секцијама обилазили су насеља и давали приредбе и забавне вечери, а ову легалну форму користили су за упознавање омладине са прогресивним стремљењима, за растурање пропагандног партијског и скојевског материјала. Под фирмом забавних вечери одржавани су састанци са омладином, на тај начин обмањивана полиција која их је, сумњајући у њихову политичку активност, стално пратила.

У активност СКОЈ-а било је укључено и око тридесетак Арбанаса. То су били углавном ученици и студенти. Ниска културно-просветна уздигнутост арбанашке омладине била је сметња за њено обухватније организовање. Зато су ови млади интелектуалци арбанашке народности налазили више могућности да сарађују и раде са српском омладином.

Месни комитет КПЈ спроводио је знатан део својих задатака преко организација СКОЈ-а. Скојевци су, пак, били укључени у идејнополитички рад КПЈ и припремани за пријем у Партију. Чланови КПЈ били су млађи људи, примани из редова СКОЈ-а и радника.

Партија није организовала посебан рад са женама. Положај жена је због конзервативних породичних обичаја и безусловне потчињености жене супругу био такав да је њихово укључивање у политичка збивања било немогуће. Од овога се могу изузети малобројне интелектуалке које су биле у радном односу. Њихова активност одвијала се преко омладине. Неколико њих било је укључено у скојевску организацију, па су преко ове организације са мушкарцима-скојевцима у свим политичким активностима учествовале.⁶⁰

Борба против фракције милетићеваца

Партијске организације са митровачког подручја морале су да воде у другој половини 1939. године упорну борбу против фракције Петка Милетића.

⁵⁹ На терену Косовске Митровице, поред основних четвороразредних школа, радиле су Нижа гимназија, основана школске 1919/20. Женска занатска школа, основана 1922. и Мушка занатска школа, основан школске 1939/40. године са 40 ученика.

⁶⁰ О раду омладине и СКОЈ-а вид. А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 41 и од 12—17. VI 1955, 12—14, 58, 72—73 и 129—134.

Петко Милетић био је члан Централног комитета КПЈ до 1937. године. Комитерна је сменила овај Централни комитет на челу са Горкићем и именовала Јосипа Броза Тита као мандатора за састав новог Централног комитета. Милетић се у то време налазио у Сремско-митровачком затвору са око 200 комуниста. У сарадњи са неколико својих присталица у затвору покушао је да за себе обезбеди положај генералног секретара КПЈ. Организовао је бојкот свих оних који су му се супротстављали и на тај начин онемогућавао сваку критику. Са друге стране открио је све што је знао о Партији у току полицијске истраге. Полиција је пронела вест о његовом херојском држању у току истраге како би му помогла да дође на чело Партије и искористи га за њено уништење. Енергичном акцијом Централног комитета КПЈ смењено је партијско руководство у Сремско-митровачком затвору и поверено Моши Пијади да ликвидира фракцију и среди стање у партијској организацији у затвору.⁶¹ Пијаде је успео да ликвидира фракцију. Према писању *Пролетера* од маја 1939. године искључен је из КПЈ Петко Милетић због „покушаја стварања фракције у Партији, због недисциплине и непокорвања одлукама Партије, уношења сумње у партијске редове и неискрености према СК и издајничког држања пред класним непријатељем, чиме је довео у забуну не само КП него и читаву радничку класу.“⁶²

Петко Милетић се после робије у Сремско-митровачком затвору настанио средином 1939. године у селу Слатини код Вучитрна, одакле је могао најнепосредније деловати на чланство КПЈ у Косовској Митровици, Првом Тунелу, Старом Тргу и Вучитрну, као и на читавом Косову. Ранији његов положај у Партији омогућио му је да успоставља писмене и друге контакте са познатим комунистима из читаве Југославије. Као префињени демагог, теоретски прилично јак, успевао је да придобије и јаче изграђене комунисте и супротстави генералној политици КПЈ. У Косовској Митровици тада је било свега три члана Месног комитета КПЈ. Успео је да придобије двојицу — Љуба Јојића и Божа Милетића. Остао је само Мате Крушељ, који је био против фракције. Остали чланови Месног комитета били су или протерани (Меро Драгишић и Франц Вебер) или одсутни (Владо Ђетковић отишао је у Шпанију а Душан Томовић на студије у Београду). Петко Милетић је успео да преко придобијених чланова Месног комитета и других комуниста прилично поколеба готово читаво чланство КПЈ у Првом Тунелу и Старом Тргу, а велики број придобије за себе. Његова највећа активност се осетила када је штрајк трепчанских рудара био у највећем жеку а и у критичној ситуацији борећи се на више фронтава са полицијом, управом Трепче, грађанским политичарима, социјалдемократима, штрајкбрехерима и др. Придобио је руководство штрајка и почео руководити са њим и изоловати комунисте који се нису хтели придружити фракцији.⁶³

Борбу против фракције Петка Милетића отпочео је на терену Митровице Душан Томовић са групом студената-комуниста Београдског универзитета, који су по том задатку упућени из Београда. Претходно су се детаљно упознали са карактером фракције и намерама Петка Милетића. Прво су почели да раде са комунистима који су се поколебали или пришли фракцији, указујући им на погрешан пут. Затим су на састанцима организација успели да критиком и самокритиком врате већину поколебаног чланства на генералну линију КПЈ. У исто време био је активан и Петко Милетић, настојећи да одржи што више

⁶¹ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 264—266.

⁶² *Пети конгрес Комунистичке партије Југославије*, 21—28. јул 1948, Ст. бел., Београд 1949, 126—127.

⁶³ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. 1955, 18—22. и од 12—17. VI 1955, 34—35.

комуниста уз своју фракцију. У периоду септембар-октобар 1939. године успешно је окончана борба против фракције и чланство КПЈ у већини је сачувало јединство. Борба је била кратка, али прилично тешка. Колико су демагошки наступи Петка Милетића били јаки и изазивали тешкоћа Партији говори чињеница да су све партијске организације на Косову, изузев у реону Косовске Митровице, подлегле фракцији и као такве ликвидирани, а њихово обнављање отпочеће тек пред априлски рат 1941. године.⁶⁴

Антифашистичка делатност комуниста

Активност месних организација КПЈ на формирању Народног фронта за борбу против фашистичке опасности била је усмерена према тадашњим смерницама Централног комитета КПЈ у два правца: одозго, сарадњом са демократским грађанским партијама и организацијама у оквиру Удружене опозиције и одоздо, окупљањем прогресивних антифашистичких снага, ван официјелних државних и политичких снага.

Покушаји за формирање Народног фронта одозго нису уродили плодом из више разлога. Пре свега Удружена опозиција била је врло слаба. Грађански политичари такмичили су се у томе ко ће бити више „државноправан“ кроз тадашњу локалну организацију Југословенске радикалне заједнице (Јерезе). Ове снаге везале су за себе још патријархално недовољно раслојене масе са врло ниском културно-просветном уздигнутошћу, демагошким обећањима, распиривањем шовинизма и верског антагонизма у сарадњи са представницима верских организација, претњама економским и другим санкцијама итд. Удружена опозиција била је слаба да се одупре јерезовцима, а са друге стране одбијала је сваку сарадњу са комунистима. Опозиционе политичке грађанске странке, укључујући и социјалдемократе, нису имале ослонаца у масама, а социјалдемократе били су прилично компромитовани код радничке класе.

Уочи децембарских парламентарних избора 1938. године стигла је и директива Централног комитета КПЈ да се формирају организације новоформиране Странке радног народа и у оквиру ње, а у склопу листе Удружене опозиције, истакне кандидат Странке. Ова директива стигла је са закашњењем. Зато је Месни комитет КПЈ у Митровици оценио да за неколико дана уочи избора не може извршити све техничке и друге припреме за истицање кандидата Странке радног народа, па је наставио агитацију за листу Удружене опозиције без свог кандидата. Резултати избора су били веома мршави за Удружену опозицију.⁶⁵

Партијска организација вршила је успешно окупљање прогресивних снага у Народној фронт одоздо, путем ванпарламентарних легалних и полулегалних форми. Преко подружнице Савеза рудара у Трепчи, културно-уметничког друштва „Абрашевић“ и других облика културно-уметничке делатности, фискултурних друштава, књижница, библиотека, јавних зборована, манифестација и листа *Осврт* комунисти су водили акцију против фашистичких агената, агресивних подухвата фашистичких држава са истовременом акцијом за економска и политичка права радног народа.

Први јачи иступ антифашистичких снага био је 1935. године, када је Димитрије Љотић доласком у Косовску Митровицу покушао да по-

⁶⁴ Pavle Jovičević, *Politička situacija i rad Partijske organizacije na Kosovu i Metohiji pred rat i u 1941. godini, Ustanak naroda Jugoslavije 1941 II*, Beograd 1963, 210.

⁶⁵ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 22—24.

пуларише и прошири утицај својих збораша. Вођа Збора Димитрије Љотић био је профашистички оријентисан, залагао се за унитаристичку и централистичку државу, величао фашистичке облике владавине, нарочито Немачку. Од оснивања своје странке (1931. године) залагао се да формира њене организације у Звечану и Митровици. У Звечану је нашао присталице код висококвалификованих радника и инжењера у топионици олова. Ове присталице, иако малобројне, вршиле су притисак на остале раднике да приђу Збору. Имали су своје просторије у којима су се окупљали и договарали. У Митровици је збораше организовао пуковник Масаловић, са службом у косовско-митровачком гарнизону. Власт их није ометала и имали су потпуно одрешене руке за своју политичку активност. Љотић је био лично заинтересован за јачање Збора у Звечану и Митровици. Његов долазак у ове центре био је у фази предизборне активности уочи петомајских избора 1935. године. Преко својих присталица заказао је митинг у граду и сам се појавио на говорници. Срески начелник претио је да ће казнити са по 30 дана затвора свакога ко покуша да омета делатност Љотића и његов заказани збор у граду. И поред претњи комунисти су дошли на збор са 50 радника. Они су почетак говора Димитрија Љотића пропратили паролама против фашизма и вршили непрекидне упадице. Збор је растурен и говор није одржан.⁶⁶

Захваљујући активности комуниста да објасне масама да Збор има за циљ да заведе фашизам у земљи, љотичевски утицај се ограничио на незнатан број присталица у Звечану и Митровици. На децембарским изборима 1938. године добио је свега 200 гласова. И казнија потпуно слободна активност Збора, нарочито преко свог локалног листа *Збор са Косова*, који је почео излазити 1940. године са бројним чланцима о величини Хитлерове Немачке и наводним оправдањима напада Немачке на Белгију, Холандију, Француску, Данску и Норвешку, није наилазио на успех у масама. Месни комитет КПЈ је посебну пажњу посвећивао радницима погона Трепче у Звечану, нарочито због изразите активности Збора у њима. Уочи избора за радничке поверенике у Звечану од маја 1940. године Месни комитет је издао проглас радницима у којем се истиче циљ Збора: „Агенти Љотићевског ‚Збора‘ покушавају у фабрици ‚Звечану‘ да заведу раднике разним обећањима, а кад то не помаже, онда их отвореним пријетњама отпуштају, искоришћавају свој положај чиновника, којег су им дали лондонски капиталисти за њихов шпијунски рад. Давањем гласова фотићевим повереницима глас се за што већу експлоатацију и убијање вас самих, гласи се за империјалистички рат [...]“.⁶⁸

Месни комитет КПЈ био је врло активан у организовању помоћи републиканској војсци у шпанском грађанском рату. Почетком 1937. године долази у Косовску Митровицу члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Мома Марковић са задатком да организује слање добровољаца за помоћ републиканској војсци. Пријавило се око 80 лица из Косовске Митровице и Трепче. Од укупно пријављених Месни комитет је одредио свега 49 лица и вршио припреме за њихов одлазак. У току припрема осујећен је долазак брода у црногорско приморје који је требало да пребаци добровољце до Пиринејског полуострва, чиме је онемогућен одлазак добровољаца из Митровице и Трепче. Отишао је само члан Месног комитета Владо Ћетковић, који је после низа тешкоћа успео да стигне до Шпаније и прикључи се републиканској војсци.⁶⁹

⁶⁶ А-ЗИП, ин. бр. 1717 и Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 37—38 и од 12—17. VI 1955, 40 и 67.

⁶⁷ ПАП, XXVIII/к. 4—132—1940.

⁶⁸ А-ЗИП, ин. бр. 1717.

⁶⁹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 31 и 39 од 12—17. VI 1955, 5—9.

За време осеке револуционарних снага у шпанском грађанском рату, када су се концентрациони логори пунили шпанским републиканским борцима, Месни комитет КПЈ организује прикупљање помоћи у новцу и натури за републиканске заробљенике. У томе је нарочито била активна омладина. Она је растурила проглас Студентског удружења из Београда са паролом „Спасимо животе наших другова!“ Удружење је организовало кампању за прикупљање помоћи између 10. и 15. фебруара и 1. и 10. децембра 1939. године.⁷⁰ Комунисти арбанашке народности издају посебан проглас својим сународницима, апелујући на њих да се придруже акцији за помоћ заробљеним шпанским борцима, међу којим има и Арбанаса.⁷¹ Акција у прикупљању помоћи успешно је окончана, нарочито у децембру 1939. године. Поред прилога од стране грађанства, омладина је приходе са приредби и спортских такмичења давала у фонд за помоћ шпанским борцима. Организовано је и слање пакета.⁷² Локални официјелни кругови предузимали су низ мера да онемогуће ову акцију. Затварали су активисте који су прикупљали помоћ, као и оне за које су сазнали да су укључени у овој акцији. Нарочито су се залагали да утврде канале којим је помоћ слата. Тако је полиција у митровачком затвору извршила кривично испитивање студената права-комунисту Мету Барјактарија, 28. марта 1940. године, у настојању да утврди ко прикупља помоћ и како се она шаље. Из кривичног испитивања се види да је Барјактари одбио да полицији да тражене податке, износећи да је прикупљао помоћ по „властитој иницијативи и уверењима“.⁷³

На иницијативу Месног комитета КПЈ формиран је у Митровици почетком 1938. године Мировни одбор у чији састав су ушли интелектуалци. Међу њима је било и комуниста. Одбор је имао задатак да окупи све прогресивне снаге у Народни фронт, а за борбу против фашистичке опасности. Одбор је организовао мировну конференцију на којој су одржани реферати „Фашизам и рат“ и „Омладина и мир“. Реферати су публиковани у листу *Осврт*. Лист је након ове објаве забрањен.⁷⁴ Мировни одбор усмеравао је омладину у припремању и одржавању културно-забавних приредби са антифашистичким програмом и организовао гостовање антифашистички оријентисаних културно-уметничких друштава.

У лето 1938. године око 40 напредних студената, међу којима је било комуниста, са Косова и Метохије који су студирали на београдском универзитету одржавали су приредбе у свим већим центрима Косова и Метохије. Студенти су у сарадњи са Мировним одбором организовали приредбу и у Косовској Митровици. Приредба је масовно посећена. Било је и војске. У уводном делу приредбе прочитан је реферат којим је осуђиван фашизам и позиван народ на јединство за одбрану земље од фашистичке опасности. Програм је имао социјални и патриотски карактер.⁷⁵ Идућег дана, по одржаној приредби, одржана је мировна конференција на којој је истакнута ратна опасност и неопходност припрема за одбрану земље.⁷⁶

У Митровици је 30. октобра 1938. године гостовала радничка културно-уметничка група „Абрашевић“ из Београда. Гостовање је имало манифестациони карактер солидарности радника Београда и Митровице. Истог дана увече група радника из Београда давала је при-

⁷⁰ ПАП, XXVIII/к. 4—79.

⁷¹ Исто, XXVIII/к. 4—75.

⁷² А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 39 и од 12—17. VI 1955, 12.

⁷³ ПАП, XXVIII/к. 4—90—1940.

⁷⁴ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 38 и од 12—17. VI 1955, 17 и 39—40.

⁷⁵ Р. Н., *Грбови наши бориће се с вама, Јединство* 21. I 1957.

⁷⁶ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 71.

редбу у сали Соколског дома. Сала је била испуњена до последњег места. Програм је био у антифашистичком духу. У току програма љотићевци су убацили сузну бомбу у салу. Због јаког дејства сузавца привремено је прекинуто приказивање програма. Извршилац је открити и против њега је покренута тужба. Захваљујући интервенцији љотићеваца био је благо осуђен.⁷⁷

У Митровици су организоване демонстрације са антифашистичким паролатама у време напада Немачке на Чехословачку (марта 1939) и Италије на Албанију (априла 1939). Демонстранти су испољавали револт према освајачким подухватима Немачке и Италије.⁷⁸

Активношћу комуниста, а захваљујући класно свесном радништву *de facto* су обједињене закључно са 1939. годином све прогресивне снаге Косовске Митровице и погона Трепче у Народни фронт. Обједињавање антифашистичких снага на селу ишло је спорије и у почетку је имало више социјалну основу. Успостављена је врло успешна сарадња између Трепче и сељака из околине за време штрајкова трепчанских рудара 1936. и 1939. године. Сељаци су безрезервно материјално помогли штрајкаче и онемогућили појаву штрајкбрехера из своје средине. Но, ова активност није имала и антифашистичко обележје. Од 1939. године долази до више контаката омладине града и села организовањем приредби и фудбалских утакмица. Ови контакти коришћени су и за преношење антифашистичке активности на село. Та активност обухватила је неколико сеоских центара и то не свеобухватно.

У другој половини 1940. године, а нарочито од Пете земаљске конференције КПЈ, посвећена је већа пажња селу.⁷⁹ Месни комитет КПЈ спроводио је антифашистичку активност на селу преко новонаформираних партијских организација у Пантини и Шипољу, преко скојеvских организација у Пантини, Бањској и Шипољу и пунктова у Србици, Ибарском Колашину, Жабарима и другим местима, као и непосредном активношћу. Контакти омладине града и села постају чешћи и садржајнији. За време културно-забавних приредби и спортских такмичења претказивана је сеоским масама опасност од фашизма, објашњавана потреба обједињавања свих антифашистичких снага, растурани су леци антифашистичког карактера. Студенти и ђаци из околних митровачких села, а који су се школовали у развијенијим револуционарним и антифашистички расположеним центрима, били су обухваћени овом активношћу. Они су за време њихових повремених долазака код својих родитеља објашњавали сеоским масама да прети опасност од агресије фашистичких земаља и да је потребно јединство свих патриотских снага за одбрану земље. Учители по селима били су скоро у целини антифашистички расположени, у опозицији према ондашњим званичним круговима и у том духу деловали у својој средини и у оквиру својих удружења. Но, ова активност учи-

⁷⁷ М. Вавић, *Светлост* 40.

⁷⁸ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 38 и од 12—17. VI 1955, 11 и 17.

⁷⁹ Секретар ЦК КПЈ Јосип Броз Тито разрадио је у чланку *За борбени пут радника и сељака (Пролетер за јун—јул 1940)* линију КПЈ у развојку Народног фронта кроз борбени пут радника и сељака. КПЈ је имала задатак да активира сеоске масе у борби за демократска и социјална права и против фашистичке опасности (Чедомир Ђурђевић, *Југославија зочи другог светског рата и политика Народног фронта. Из историје народа Југославије*, Зборник предавања, 1958 324). Резолуцијом са Пете земаљске конференције КПЈ дат је задатак партијском чланству да ради на изградњи партијских ћелија на селу, а у циљу стварања борбеног савеза радника и сељака (*Пети конгрес Комунистичке партије Југославије*, 21—28. јул 1948, Ст. бел., Београд 1949, 133).

теља била је прилично обазрива, јер су због ње премештани и отпуштани из службе.⁸⁰

Код српских маса корени распадања патријархалних породица били су уочи априларског рата прилично јаки. У Ибарском Колашину било је полупролетаризованог сељаштва, које је у сезони пољопривредних радова надничило код имућнијих сељака по Косову и Метохији, радило на сечи шума, транспорту дрвене грађе сплавовима реком Ибром и др. Распадање патријархалне средине нарочито је било изражено у селима око Звечана (Кориље, Житковац, Рударе, Грабовац, Србовац и др.), где су се осиромашени сељаци запошљавали као индустријски радници. Становништво ових села задржало је извесна конзервативна обележја, али процес пролетаризовања створио је услове за ширење утицаја КПЈ у њима. Тај утицај био је потпомогнут формирањем опозиционог расположења према режиму, осећањем потребе за одбрану националне независности земље, утицајем напредне интелигенције која се формира из те средине и др. Но, процесу обједињавања српске народности у општенародни фронт супротставља се пропаганда и активност буржоаских локалних првака у распиривању национализма и шовинизма према „ненационалном“ елементу — Арбанасима и Турцима — прогањањем комуниста за које су говорили да су против интереса српског народа и др. Својом активношћу успели су и даље да вежу један углавном нераслојени део српског сеоског становништва. Код насељеника утицај КПЈ је био знатан, јер је овај елемент био скоро у целини сиромашан, раскинуо са патријархалним начином живота и врло близак радничкој класи.

Национално угњетавање и врло лоше социјалне прилике огромног дела арбанашког живља могли су бити основни чиниоци за њихово обухватање у Народни фронт. Када се ради о овом другом чиниоцу — социјалним приликама, КПЈ је са успехом обухватила и Арбанасе и Србе у заједнички фронт који се преко синдиката и организовања штрајкачког покрета борио за сопствено побољшање социјалних прилика. У време штрајкова трепчанских рудара постигнута је солидарност радника са арбанашким селима Шаље.

Док је Месни комитет КПЈ на косовско-митровачком терену успео да обједини све народе и народности кроз борбу за решење социјалних проблема друштва, дотле је његова активност за правилно решење националног питања народности — Арбанаса и Турака непотпуна и без јасних концепција. Заправо, КПЈ у целини није имала изграђене ставове по националном питању све до 1935. године. У почетку је заузела углавном унитаристички курс, сматрајући да је уједињење југословенских народа, онако како је извршено, задовољавајуће, да би касније прешла у другу крајност, налазећи решење у нужности распарчавања Југославије.⁸¹ На сплитском пленуму Централног комитета КПЈ (9—10. јул 1935) учињен је знатан напредак у доношењу правилног става по националном питању истичући да право на самоопредељење не мора да значи и безусловно отцепљење и да ће о томе одлучити сваки народ за себе. Овакав став је производ уочавања да се национално питање може решити и у оквиру југословенске заједнице и без њеног разбијања на мале државице. Свакако да је заузимање оваквог става производ отпора сепаратистичким струјама у земљи,

⁸⁰ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 72—73, Архив Музеја Косова и Метохије у Приштини, Ст. бел. о Ибарском Колашину од 1. VIII 1963, 2.

⁸¹ Julijana Vrčinaс, *Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ, Istorija XX veka, Zbornik radova I*, 1959, 280—281; Edib Hasanagić, *O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji 1918—1941, Iz istorije naroda Jugoslavije, Zbornik predavanja*, 1958, 234; *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 69, 208—209, 280—281; *Пети конгрес Комунистичке партије Југославије*, 21—28. јул 1948, Ст. бел., Београд 1949, 18.

које су подстрекаване од неких наших суседа. На московском саветовању руководећег актива КПЈ од јуна 1936. године продубљени су закључци са сплитског пленума. Узимајући у обзир ситуацију у земљи и агресивне претензије фашистичких држава закључено је да ће КПЈ иступати против разбијања југословенске државе и да ће се борити за националну равноправност у оквиру постојеће државе. Овакав закључак још није представљао и акциони програм КПЈ за борбу против фашистичке опасности у оквиру Народног фронта. Зато Централни комитет КПЈ доноси почетком јануара 1937. године Резолуцију којом се Партији даје задатак да буде активан чинилац у одређивању спољне политике и да нарочито потлаченим народима мора указати да фашизам значи за њих озбиљну животну опасност и уништење. Зато је потребан свенародни јуриш против фашистичке политике и махинација фашистичких агената који су проповедали сепаратистичке тежње на југословенском тлу.⁸²

Из наведених разлога комунисти косовско-митровачког терена нису истицали потребу решавања националног питања народности све до 1937. године. До тада су стране обавештајне службе, нарочито италијанска, успеле да формирају мрежу својих агената са циљем да помуте односе међу народностима и ослабе одбрамбену моћ земље. Агентуру су формирали из редова свих народности, али су акценат углавном давали агентима арбанашке народности која је била национално угњетавана у Краљевини Југославији и самим тим незадовољна својим положајем у таквој држави. Стране агентуре рачунале су да преко локалних агената вежу арбанашки живаљ, развију код њега сепаратистичке тежње за разбијање ондашње југословенске државе, за отцепљење Косова и Метохије из састава југословенске државе, а за прикључење Албанији односно Италији. Италијанској обавештајној служби ишло је у прилог, поред националног угњетавана Арбанаса, и то што су арбанашке масе биле на врло ниском културно-просветном нивоу, у фази још недовољне класне раслојености, везане за своју патријархалну средину и своје прваке који су се уплели у мрежу италијанских агената и за своју активност новчано награђивани. У оваквој ситуацији комунисти проналазе легалне форме и од 1937. године супротстављају се политичком деловању страних агената, разбију сепаратистичке тежње, супротстављају се националном угњетавану Арбанаса и Турака и укључују их у општенародни фронт за борбу против фашистичке опасности. Ова активност била је прилично тешка с обзиром да су комунисти били у илегалности и у таквим приликама морали проналазити легалне форме активности уз сталне прогоне и ударце од ондашњих официјелних кругова, а уз све то супротставити се већ формираној мрежи и политици страних агената.

Током 1937. године вођена је кампања за исељавање Арбанаса за Турску. Поред пропаганде вршен је и притисак путем физичког малтретирања. Тада је муслиманска студентска омладина издала проглас којим се оштро осуђује ова акција. У прогласу се истиче да су власти у косовско-митровачком срезу започеле акцију премлаћивања и уцељивања арбанашког живља и да пред митровачку болицу долазе редови кола у којима се довозе од жандарма премлаћени сељаци. Позива се сва поштена јавност да помогне арбанашком сељаку да на миру обрађује земљу у слози са Србима и насељеницима. Затим се истиче да зулуму мора доћи крај у борби за слободну и демократску Југославију.⁸³ По садржини прогласа може се закључити да је он био на линији коју је тада водила КПЈ, па се може прегреставити да је инициран од стране комуниста. Партијске организације Митровице и око-

⁸² Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963, 216—218, 236, 248—249.

⁸³ ПАП, XXVIII/к. 4—76.

лине ангажовале су се у растурању овог прогласа, повезивале се са арбанашким селима и ангажовале се у одбрани њихових права.⁸⁴

Један од облика обухватања Арбанасаи Турака за јединствено деловање било је и њихово укључивање у револуционарни раднички и штрајкачки покрет. Комунисти су у тој активности имали нарочити успех у штрајку рудара Трепче 1939. године. У штрајку је дошла до изражаја класна и национална солидарност свих радника, не само за економска већ и за политичка права. Карактеристично је да су тада радници без обзира на националност дигли глас против страног капитала и били спремни да одустану од свих својих захтева, чак и да им се смање лична примања под условом да се изврши национализација Трепче.

У 1940. години КПЈ изграђује конкретније ставове по питању обухватања Арбанаса у општенародни фронт против фашистичке опасности. На Другој обласној партијској конференцији, септембра 1940. године, донета је Резолуција у којој се по овом питању истиче: „Главни задатак ОК и чланова јесте продор међу Шиптаре, њихово окупљање око КП, а то се може урадити тек пошто сви чланови партије буду имали исправан став по том питању и тај став преносе на шиптарске народне масе. Шиптарске народне масе треба повезати са насељеничком и осталом сиротињом у борби за свакодневне животне интересе и одвојити их од утицаја бегова, који се налазе на антинародној линији са осталом реакцијом [...]“⁸⁵

У документима са Пете земаљске конференције КПЈ од 19. до 23. октобра 1940. године, на којој су учествовала и два делегата са Косова и Метохије, истакнут је задатак да се партија бори кроз Народни фронт за националну равноправност свих народа и народности, а против свих шовинистичких и сепаратистичких покрета који раде не за ослобођење угњетених народности већ за лакше поробљавање Југославије.⁸⁶ Партијским организацијама на терену где живи арбанашки живаљ дат је задатак да се боре за слободу и равноправност народности, нарочито Арбанаса, а против италијанских агената који разним обећањима настоје да обману арбанашки живаљ и преко њега изазову ратни сукоб у пределима Југославије у којима живе.⁸⁷

После Пете земаљске конференције одржан је пленарни састанак Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију у присуству члана Централног комитета Ивана Милутиновића. На састанку су анализирани закључци са Пете земаљске конференције и истакнути задаци за смељији продор у арбанашке масе, њихово окупљање око КПЈ и за развијање братства и јединства између Срба, Арбанаса и Црногораца.⁸⁸ У том духу Обласни комитет издаје проглас народима Косова и Метохије којим се осуђује политика расприривања националне мржње владе Цветковић—Мачек: „... Као и све владе до сада хушка Црногорце на Шиптаре, Србе и на једне и на друге, јер јој није у интересу да се ви сложите. КПЈ је стално указивала да нема среће ни за Црногорце ни за Србе мештане, док за Шиптаре нема никаквих права ни слободе. Само равноправни народи могу бити срећни. Зато немојте дозволити да вас господстину завађа и гура једне против других.“ Затим се позивају народи Косова и Метохије да се одупру ратним хушкачима „збију своје редове и створе борбено јединство са читавим

⁸⁴ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 38—39.

⁸⁵ Pavle Jovičević, н.н., стр. 210—212.

⁸⁶ Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963, 295—296.

⁸⁷ Пети конгрес Комунистичке партије Југославије, 21—28. јул 1948, Ст. бел., Београд 1949, 196—197; Али Хадри, Пета земаљска конференција, Јединство 26. X 1959.

⁸⁸ Ali Hadri, Konferenca e pestë dhe organizata e PKJ në Kosovë—Metohi, Përparimi, 1959/11, 737—738.

народима Југославије“ и да се боре за „пуну равноправност Шиптара са осталим народима Југославије“.⁸⁹

Месни комитет КПЈ у Косовској Митровици са партијским организацијама проналазио је форме окупљања Арбанаса у јединствени антифашистички фронт покретањем акција за њихове свакодневне економске и националне потребе. Арбанаси су увиђали да се комунистичка партија једина бори за економска и национална права народности, а нарочито против насиља над арбанашким живљем. Један део Арбанаса, радника и напредних интелектуалаца, прихватио је линију КПЈ и кроз разне легалне форме учествовао у спровођењу њених акција. Из ових редова регрутовани су комунисти (чланови КПЈ и СКОЈ-а), који су покушавали да продру у арбанашке сеоске масе, али без већих резултата.

Разлози због којих партијска организација на косовско-митровачком терену није имала знатнији и трајнији успех у обухватању арбанашких маса у општеном антифашистичком фронту су бројни. Навешћемо само неколико њих:

1. Процес распадања и раслојавања патријархалне средине у арбанашким селима био је тек у зачетку и то захваљујући запошљавању арбанашких радника у руднику Трепчи у Старом Тргу. Но, већина ових радника није раскинула са селом и запошљавање у руднику сматрала је као привремену појаву, да би зарађени новац искористио за враћање духова и за јачање свог сеоског домаћинства. Патријархална арбанашка породица остала је очувана, нераслојена. Овако очуван патријархални елемент лако подлеже, без обзира којем народу припадао, конзервативним струјањима.

2. Национално угњетавање Арбанаса у Краљевини Југославији формирало је код њих убеђење да у тој државној заједници немају шта да бране. Великосрпска буржоазија потпиривала је код Срба и Црногораца мржњу према арбанашком живљу. Та околност је утицала на Арбанасе да буду резервисани и нетрпељиви према Србима и Црногорцима и према југословенској државној заједници.

3. Културно-просветна уздигнутог арбанашког сељака била је на врло ниском ступњу. Ондашње власти нису биле заинтересоване за школовање арбанашке деце, што је био део националистичке политике ондашњих официјелних кругова. Са друге стране, ни арбанашки сељак није показивао интерес за школовање свог потомства. Његова патријархална породица представљала је једну економску јединицу у којој је сваки члан домаћинства у расподели рада морао да даје свој допринос. Женска чељад врло тешко су се одвајала из оквира домаћинства. Са овако ниском образовном структуром арбанашки сељак лако је подлегао утицају својих конзервативних првака и верских поглавара.

4. Стране обавештајне службе, нарочито италијанска, врло вешто су користиле ову патријархалну сеоску средину са врло ниском образовном структуром и национално угњетаваном у Краљевини Југославији, за даље продубљавање шовинизма и сепаратизма, што је успољавало формирање општеном антифашистичког фронта. Стране обавештајне службе врбовале су најреакционарније снаге из редова арбанашког народа са митровачког терена, међу којим су били Ферхат-бег Драга (за италијанску обавештајну службу) и Џафер Дева (за немачку обавештајну службу). Ова два агента ширили су мрежу својих агената не само на косовско-митровачком подручју већ на читавом простору Косова и Метохије, па и ван ових оквира. Косовска Митровица је била центар страних обавештајаца на југу Србије.

5. Комунисти су имали успеха у обухватању арбанашких радника у борби за свакодневне животне потребе и у обухватању напредне

⁸⁹ Pavle Jovičević, н.н., 213—214.

али малобројне арбанашке интелигенције. Они су са приличним за-
кашњењем отпочели акцију за решавање и националних проблема ар-
банашког живља, када су већ стране обавештајне службе преузеле
иницијативу. Даље, комунистима је било врло тешко продирати у ту
патријархалну средину. Она се више окретала угледним људима „пр-
вацима“ своје средине, него дошљаку који се развијао и васпитавао
под сасвим другим околностима, њима страним. И комуниста арбана-
шке народности, који је био дошљак те средине није могао стећи по-
верење код тих маса, па су они радије радили у српској средини, до-
вољно раслојеној и културно уздигнутој. Ако овом додамо да су ко-
мунисти често прогањани, затварани, радили под врло неповољним
илегалним условима, онда је јасно зашто нису успели да обухвате
знатнији део арбанашког живља у општенародни антифашистички
фронт.

Уочи потписивања Тројног пакта растуран је на терену Косовске
Митровице проглас Централног комитета КПЈ, којим се обавештавао
народ да се влада припрема за прикључење Тројном пакту, да је то
пут ка срамотној смрти наше државе, пут ка ропству и бесчашћу на-
ших народа. Прогласом је позван народ на одбрану части и слободе и
за ваду националне слоге и одбране.⁹⁰

Упоредо са растурањем прогласа Централног комитета КПЈ Ме-
сни комитет у Косовској Митровици организује растурање сопствених
летака и организује исписивање парола на зидовима зграда. У Ме-
сном комитету постојали су опречни ставови да ли пароле писати или
не. Ипак одлука је донета да се организује писање и то оловним окси-
дом (минијум, црвене боје). Група скојеваца исписивала је у току ноћи
пароле. Град је освануо са бројним исписаним антифашистичким па-
ролама на јавним местима. Пароле су углавном биле: „Хоћемо да бра-
нимо земљу!“ „Боље рат него пакт!“ „Живео СССР!“ „Хоћемо сло-
боду!“⁹¹

Локални службени чиниоци били су изненађени растурањем про-
гласа, летака и бројним исписаним паролама и агитацији комуниста
за одбрану земље. Одмах су организовали брисање и премазивање па-
рола. Премазивање кречом било је неефикасно, па је то изазивало те-
шкоће за брзу интервенцију. Организовали су праву хајку против
свих оних за које су сматрали да су комунисти и комунистички сим-
патизери. Прво су дошли на удар скојејци који су писали пароле
по граду и растурали летке и проглас Централног комитета КПЈ.
Хапшење је почело препознавањем једног скојејца на чијој је одећи
непажњом остала боја од парола. Затим долази до хапшења актива
СКОЈ-а на пећком путу, скојеваца по граду, чланова КПЈ и чланова
месног и рударског комитета КПЈ. Ухапшени комунисти, приликом
ислеђивања, били су подвргнути страховитом мучењу што је омогу-
ћило истражним органима да од појединих недовољно чврстих кому-
ниста утврде идентитет приличног броја комуниста и затворе их. До
27. марта 1941. године било је ухапшено око 20 комуниста. Затварање
је настављено све до априлске катастрофе и уласка немачких једини-
ца у град. У затвору се нашао читав месни комитет КПЈ са секретар-
ом на челу и рударски комитет. Ухапшени комунисти успели су да
напусте затвор уочи самог уласка окупационих јединица у град. Они
комунисти који су избегли хапшење били су принуђени да беже. Јед-
ан број комуниста отишао је у војску. Зато се њихов број на терену
смањило. Ипак, комунисти који су остали на слободи удвостручили су
своју активност у збивањима која ће се одиграти до окупације земље.⁹²

⁹⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije I*, Beograd 1957, 15.

⁹¹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 42—44 и
од 12—17. VI 1955, 107—110.

⁹² *Ali Šukrija, Situacija 1941. na području Kosovske Mitrovice, Usta-
nak naroda Jugoslavije II*, Beograd 1963, 761; А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској

Среско начелство у Косовској Митровици издало је 24. марта 1941. године службено саопштење да је лаборант из Звечана Душан Трпковић, који је био ухапшен под сумњом да се бавио комунистичком пропагандом, извршио самоубиство, скочивши са другог спрата Среског начелства. У јавности ово званично саопштење није прихваћено. Сматрало се да је убиство инсценирано и да су Трпковића жандарми избацили кроз прозор. Касније се установило да је Трпковић заиста извршио самоубиство. Над њим је вршен страховит физички притисак, због чега је запао у кризу и признао неке детаље свога рада. Приликом суочења са својим друговима оповргао је ранији исказ, али је пао у душевну депресију, извршивши смртоносан скок кроз прозор. Вест да је Душан Трпковић погинуо брзо се проширила кроз Косовску Митровицу. Група скојеваца изјутра, 25. марта 1941. године, демонстрирала је пред Среским начелством са паролама: „Доле убице!“ „Доле плаћеници фашизма!“ „Тражимо да се убице Душана Трпковића изведу пред суд!“ Жандармерија је напала на демонстранте и успела да их растури.⁹³

Месни комитет КПЈ у Митровици, процењујући локалне прилике у вези са потписивањем Тројног пакта 25. марта 1941. године, затварања комуниста и њиховог физичког злостављања издао је проглас јавности 26. марта 1941. године:

Ових дана влада Цветковић—Мачек, приступањем Тројном пакту, издала је независност народа Југославије, предала народ Југославије национал-социјалистичком ропству. На тај се начин рат проширује и на Југославију и она има да постане поприште крвавог обрачунавања оба империјалистичка ратујућа табора. Дволична и колебљива политика владе Цветковић—Мачек, чувајући своје интересе, није хтела да склопи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом и поред огромног расположења и захтева радних маса, а уједно ослањањем на Совјетски Савез могуће је спасти независност народа и очувати мир.

Да би влада Цветковић—Мачек угушила незадовољство народа према таквој издајничкој работи, она заводи нечувен терор. Одроз таквог терора осећа се и код нас на Косову. Ми смо очевици да овде у К. Митровици хапсе, прогоне и протерују у концентрационе логоре омладинце, чија је кривица само то што желе слободу и независност свога народа и који су указивали на једини пут како да се очува независност народа Југославије и да не будемо увучени у рат на страни ма ког империјалистичког табора било то енглеског или немачко-италијанског. Крвава реакција у К. Митровици, уско повезана са предузећем „Трепча“, није се задовољила само прогонима омладине, него ових дана продужује најбезобзирнију хајку против поштених радника, отпуштајући их са посла, прогонећи и хапсећи их. У Начелство среза су доведени око двадесет ухапшених радника и омладинаца где их муче на најзверскији начин и пребијају.

24. марта подлегао је тим зверским мучењима, својственим мучитељима Главњаче, друг Душан Трпковић, лаборант, омиљен међу својим друговима у фабрици „Звечан“ и међу грађанима у граду. Мучко, подло и зверско убиство друга Душана, једног од најбољих бораца у нашим редовима јасно нам показује у каквој се животној опасности налазе затворени другови.

Ко је одговоран за смрт друга Трпковића? Ко је одговоран за пребијање и зверско мучење радника и омладинаца? То су верне слуге данашње издајничке владе Цветковић—Мачек, разнообразни разбојнички типови, као што је начелник среза Стојковић, иначе познати петоколонаш, силедија и разблудник, ђак злогласног Гестапоа, који је већ одавно говорио да треба да дође Хитлер да заведе ред.

Митровици од 10—13. III 1955, 36—44 и од 12—17. VI 1955, 84—87, 107—108, 114—115, 129—130.

⁹³ Ж. Михаиловић, н.д., 72.

Влада капитулације и издаје земље непријатељима народа про-
дужује насиље и терор над радничком класом, над радним народом.
Она се не мисли зауставити на томе. Уместо да врши прогоне на-
родних непријатеља и издајника, који стоје у служби заваћених импе-
ријалиста, терор се сручио свом силином на оне који устају у од-
брану независности народа и њихових права.

Зато сва поштена јавност, сви радници, сељаци, грађани и сва
омладина треба да дигну свој глас протеста противу овога и оваквог
терора и да помогну жртвама реакције.

Слава другу Душану Трпковићу, борцу за слободу народа!

Слободу ухапшеним радницима и омладинцима!

Борци против белог терора и реакције!⁹⁴

Проглас Месног комитета легалним потписом бораца против белог
терора и реакције био је растурен у зору 26. марта 1941. године. Јав-
ност је почела да испољава прве облике револта. Читаоница у Старом
Тргу била је пуна радника, очекујући подробније вести преко радија
о приступању Југославије Тројном пакту. Када је радио објавио ову
вест настала је бура револта међу радницима.⁹⁵

Када је 27. марта 1941. године оборена влада Цветковић-Мачек и
на чело владе дошао генерал Душан Симовић готово све друштвене
снаге косовско-митровачког терена испољиле су своје расположење и
наду у нову владу да ће имати антифашистички карактер. Ожало-
шћени за дотадашњом владом били су љотићевци, агенти немачке и
италијанске обавештајне службе, као и представници локалне власти
и Јерезе. Ове снаге, иако погођене државним ударом, биле су ућутка-
не општенародним револтом према дотадашњој политици официјел-
них кругова.⁹⁶ Патриотско расположење обухватило је све друштвене
снаге града и села. Оне су јасно испољиле антифашистички карактер
и расположење за одбрану земље. Комунисти су се укључили у општа
антифашистичка стремљења, продубљујући их тражењем ослонца у
борби против фашизма на Совјетски Савез.

„Једна група незајажљиво амбициозних и авантуристичких распо-
ложивих официра на челу са једним генералом врло сумњиве каријере и про-
шлости у тесној вези и сарадњи са другом групом иностраних плаћеника,
регрутованих из редова пропалих политичара, а назови радника и белосвет-
ских агената, обилато материјално помогнута и нахушкана од стране Јев-
реја, комуниста и моћних организација које су иза њих стајале, извела је
несрећни пуч од 27. марта 1941. године. Сменила је и похапсила закониту и
легалну владу која је два дана пре тога била потписала споразум са Не-
мачком, свргла одговорне и Уставом загарантоване носиоце краљевске вла-
сти, на силу саставила неодговорну владу од бивших политичара, сенилних
стараца и вечито зајежљивих и незадовољних опозиционара, те са њима
заједно негирала и прекршила већ потписани Пакт са Немачком. Тако је
погазила један законити и међународни акт легалне владе и увукла за
туђ рачун и туђе интересе земљу и народ уједан потпуно непотребан, не-
срећан и посве непопуларан рат.“

Одушевљење народа прерасло је у антифашистичке манифеста-
ције. Сав народ Косовске Митровице изашао је на улицу. Ученици и
професори гимназије прекинули су наставу и придружили се осталом
народу. Све до подне 27. марта манифестанти су бацали кривицу за
потписивање Тројног пакта на кнеза Павла Карађорђевића и владу
Цветковић—Мачек и испољавали лојалност према краљу Петру II Ка-
рађорђевићу. У Старом Тргу, Првом Тунелу и Звечану, када су рад-

⁹⁴ ПАП, XXVIII/к. 4—91. — Проглас је публикован у листу *Звечан* од
4—7. јула 1961.

⁹⁵ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. III 1955, 43.

⁹⁶ Интересантно је навести како је пета колона, која се непосредно
после окупације ставила у отворену службу окупатора, оценила пуч од
27. марта 1941. године. У једној њиховој пропагандној публикацији из 1943.
године (*Борба противу комуниста и партизана у Србији — Улога Српске
државне страже у тој борби*), између осталог пише:

ници обавештени о војном пучу, а по директиви Месног комитета КПЈ, напуштају посао, формирају колоне и упућују се за Косовску Митровицу. Њима су се придружили жене и деца. Око 12 часова колоне радника почињу да улазе у град и укључују се у антифашистичке манифестације. Комунисти који су били на слободи, оцењујући насталу ситуацију, одлучују да манифестацијама дају још снажнији карактер и у том духу преузимају акције код радника. Не напуштајући антифашистички карактер манифестација, покрећу масе против целокупне профашистичке оријентације официјелних кругова Краљевине Југославије и фашизма у целини. На све стране чули су се повици: „Нећемо фашизам!“ „Боље гроб него роб!“ „Нећемо пакт!“ „Хоћемо савез са Совјетским Савезом!“ Пред среским начелством и затвором манифестанти су демонстративно тражили да се из затвора пуне политички затвореници. Но, срески начелник је одбио овај захтев, чак нешто касније вршио је накнадна хапшења. Када се сазнало о образовању нове владе генерала Душана Симовића, 28. марта 1941, Месни комитет КПЈ организовао је потписивање и слање петиције влади, којом се тражило пуштање свих политичких затвореника на слободу. Петицију је потписало око 2.000 грађана из Митровице и околине.

Комунисти су и после 27. марта радили у масама, одржавали и развијали дух за одбрану земље од фашистичких агресора. Њихова основна парола била је: „Бранићемо земљу!“ Одмах су пришли организовању војне обуке са омладинцима-скојевцима који нису служили војску. Организовали су санитарски курс, који су похађали 12—13 омладинаца, за пружање прве помоћи рањеницима.⁹⁷

Без обзира на ударе, комунисти су у априлског рата 1941. године активно радили на организовању отпора агресору. Радили су на окупљању патриотских снага и заједно са њима јављали се среској команди у Косовској Митровици ради наоружања и одласка у војску. Највише су се јављали омладинци и радници Трепче. Захтеви омладине и радника да им се додели оружје и да ихупуте на фронт одбијени су. Омладинцима је пред среском војном командом говорено: „Зар ћете ви да браните Југославију; зар ми немамо довољно снаге и војске!“ Радницима је говорено да су неопходнији на радном месту него на фронту.⁹⁸ Очито се радило да се избегне наоружање радничке класе у тренутку када је одбрана земље био пресходни задатак.

Највећа група радника и омладинаца која је тражила од Среске војне команде оружје и упућивање на фронт бројала је 300 особа. Војна команда је покушала да одврати ову групу од тог захтева. Међутим, у томе нису успели. На упорно инсистирање целе ове групе, команда им је дозволила да уђу у војне касарне и обећала им наоружање и упућивање на фронт. У току ноћи цела група је упућена на железничку станицу, где је вршила истовар вагона. Исте ноћи упућени су железничким транспортом у правцу Рашке, наводно да се прикључе војсци и да се тамо наоружају. Међутим, пре Рашке на железничкој станици у Слатини искрцани су из транспорта и саопштено им је да нису потребни и да се могу вратити кућама. Било је и накнадних покушаја омладинаца и радника да се једноставно прикључе југословенској војсци, али тоје већ била војска без команде, у процесу распадања и најчешће падала агресору у руке без икакве борбе.⁹⁹

Немачке јединице упадају у Косовску Митровицу 16. априла 1941. године без икаквог отпора. Њих дочекује њима одани агент Џафер Дева са својим сарадницима. Тада настаје период још тежег деловања комуниста у процесу организовања оружане борбе против окупатора.

⁹⁷ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 10—13. II 1955, 42—44 и од 12—17. VI 1955, 106—114; вид. и лист *Трепча* од 14. IV 1958, 32.

⁹⁸ А-ЗИП, Ст. бел. о Трепчи од 14. IV 1958, 34.

⁹⁹ А-ЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12—17. VI 1955, 118—122.

Закључак

Косовско-митровачко подручје са својом феудалном учмалошћу до 1912. године, са врло скромном занатском радиношћу и транзитном трговином израста у периоду између два светска рата у јак индустријско-рударски центар, повезан је железницом. Стварају се услови за проширено тржиште. Са развојем капиталистичке производње рађају се и супротности, карактеристичне за овај систем. Аграрном реформом, која је почела 1919. године, укинута су чифчијски односи, али због њене недоследности нису задовољени интереси широких сеоских слојева. Велики поседи су остали и на њима је примењиван капиталистички облик експлоатације. Полупролетаризовано сеоско становништво наднични на великим поседима. Колонизацијом, која је обухватила и косовско-митровачки терен, нису решени проблеми колонијста, а користи се за заоштравање међунационалних односа и економског антагонизма.

Формира се резервна радна снага која врши јак притисак на новоформирана капиталистичка предузећа. То је омогућило власницима капитала да до максимума експлоатишу раднике. Радно време кретало се од 8—12 часова, а у неким радилиштима неограничено. Врло ниске наднице, тежак и напоран рад са врло лошом хигијенско-техничком заштитом, лоше и никакве стамбене прилике, мизерна социјално-здравствена заштита, посредна експлоатација, отпуштање радника без икаквих обавеза и примање уместо њих дечје радне снаге доводило је раднике на степен испод минимума неопходне егзистенције.¹⁰⁰

У периоду 1919—1921. године у Косовској Митровици активно ради Социјалистичка (комунистичка) организација. Она је нарочито била активна у организовању радничких манифестација и скупова, као и у време општинских и парламентарних избора. У свом раду постигла је значајне резултате, али у средини у којој је постојала малобројна радничка класа искључиво занатског типа, (поред осталих субјективних разлога карактеристичних за целу земљу), није се могла одржати после удара које јој је нанела буржоазија након доношења Обзнане и Закона о заштити државе.

Почев од 1930. године отпочиње се са производњом у низу рударских и индустријских предузећа, што условљава развитак рударско-индустријског пролетаријата. Развитак капиталистичких друштвено-економских односа и радничке класе у том склопу створио је објективне услове за формирање и деловање организације КПЈ. Њено деловање осетило се одмах по њеном формирању 1934. године.

Месни комитет КПЈ посветио је нарочиту пажњу организовању радничког синдикалног покрета. С обзиром да у то време под ондашњим законодавством КПЈ није могла легално деловати ни формирати синдикате под својим руководством, Месни комитет КПЈ користи легално деловање УРСС-ових синдиката, ради на њиховом формирању са истовременим упућивањем на револуционарне акције, супротстављајући се на тај начин споразумашком и реформистичком руководству УРСС-а. Месни комитет имао је у овој активности запажен и сталан успех. Карактеристично је да је Месни комитет радио и на коришћењу легалног деловања и режимских Југорасових синдиката, преузимао позиције у њему и преко њих организовао штрајкачки покрет. Први штрајк избио је у Косовској Митровици 1935. године. Најснажнији удар ондашњем поретку вршили су трепчански радници са добро припремљеним и врло успелим штрајковима, кроз које се манифестовала солидарност радника и сељака из околних села.

¹⁰⁰ Поред наведених чињеница у овом раду за доношење наведеног закључка ослонили смо се и на наше податке из рада наведеног у нап. 1, стр. 329—336.

Комунисти су под руководством Месног комитета активно радили на обухватању свих прогресивних снага у Народни фронт за борбу против фашистичке опасности. Они нису успели да с тим у вези сарађују са Удруженом опозицијом, али су зато користили све остале могуће легалне форме за окупљање маса и њиховог упућивања у борбу против фашизације земље и фашистичке опасности. Успели су да сузбију утицај љотићеваца у масама. Непосредно и преко скојевских организација, културно-уметничких друштава а посебно преко културно-уметничког друштва „Абрашевић“, Мировног одбора синдикалних подружница, фискултурних и културно-забавних друштава и приредби и штампе (посебно преко листа *Освит*) делују у правцу ширења антифашистичког покрета и обједињавања антифашистичких снага у Народни фронт. Ову активност проширују и на село формирањем скојевских и партијских организација у њима и организовањем такмичења на приредбама и другим манифестацијама између градске и сеоске омладине. Покрећу акцију за прикупљање и слање помоћи заробљеним шпанским борцима републиканске војске који су се налазили у концентрационим логорима. Организовали су демонстрације у Косовској Митровици против агресије Немачке на Чехословачку и Италије на Албанију. Покренули су масе против прикључења Југославије Тројном пакту, организовали омладину и раднике да се заједно са њима добровољно јављају за војску ради одбране земље. Њихова активност наставиће се са још већом жестином и под неповољнијим условима под окупацијом у народноослободилачкој борби.

Бранко БОШКОВИЋ

Summary

Boško Bošković

FORMING AND ACTIVITY OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA ON THE TERRITORY OF KOSOVSKA MITROVICA UP TO 1941

The territory of Kosovska Mitrovica, liberated from feudal bondage, experienced the economic rise in the interval between the two world wars. A particular development was recorded in the field of mining (exploitation of lead and zinc ores), nonferrous metallurgy (lead), timber processing, electro-economy, production of building materials, housing construction etc. With the economic development there arose also social contrasts, proper to capitalistic social relations. Particularly marked were the contrasts between the exploited workers and the bourgeoisie as labour sweaters.

The first socialist ideas were born as early as in the beginning of the XXth century, but an organized activity of socialist forces occurred only after the World War I. Then was formed the first socialist organization at Kosovska Mitrovica which rallied exclusively the craftsmen. It was very active in organizing workers' manifestations and in taking part in the pre-electoral activity and in the electoral contest at parliamentary and communal elections on 1920. After the Obznana (a government manifesto by which the Communist Party was proclaimed illegal) had been published, this organization disintegrated without having adapted itself to the new conditions for the illegal activity.

In August 1934 was formed at Kosovska Mitrovica the organization of the CPY which gradually became local management. There were formed new organizations at Kosovska Mitrovica, Zvečan, First Tunnel and Old Market and later also in some villages. On the eve of the war in 1941 there were on the territory of Kosovska Mitrovica 11 party organizations with a total of 61 members. The communists started publishing the paper »Osvit« which particularly attacked the social contrasts of that time. They worked at their ideological and political improvement, studying the Marxist literature. They used the knowledge they acquired in this way, adapting it to local circumstances, acting through legal institutions upon the exploited masses inspiring them with the revolutionary spirit.

The labour movement fell gradually but certainly under the communist influence. The communists pervaded the labour institutions and occupied leading positions, giving them a revolutionary platform. The first strike on the area of Kosovska Mitrovica took place in 1935. The apprentices went on strike on account of low wages and corporal punishment. From May 14 to June 3 was carried out a very efficient strike of workers at Trepča (in First Tunnel, Old Market and Zvečan). The workers in First Tunnel went again on strike from January 5 to January 8 1937. From May 20 to June 5 1937 were striking also the shoemakers' workers at Kosovska Mitrovica. Immediately after the above strike, there broke out a strike of painters' workers. In the interval between August 2 and August 8 1937 were striking the miners in the »Kopaonik« mine at Belo Brdo. The communists in the saw-mill »Ibar« at Kosovska Mitrovica used the legal forms through the Yugoslav workers' union — an organization directed by the government — to induce the workers of this saw-mill to come out on strike (in 1937). After its vehemence and its duration the most characteristic was the strike of Trepča workers from July 19 to September 3 1939. The CPY organizations managed to make their members assert themselves through these strikes and also to draw new forces into their rows.

The activity of SKOJ (Union of Communist Youth of Yugoslavia) was started at the end of 1937. In 1939 it comprised already 17 active organizations with over 100 members. SKOJ acted under direct instructions of the Local Committee of the CPY.

In autumn 1939 the CPY organizations passed through a serious crisis owing to the prevalence which Petko Miletić's fraction was gradually gaining. The Local Committee of the CPY succeeded in getting the upper hand of this fraction and in re-establishing the unity of the most part of communists of this territory.

The Party organizations conducted successful actions against the activity of fascist forces, particularly against Ljotić's »Zbor« and for the union of all progressive forces for the struggle against the fascist menace. They developed a very great activity in collecting the aid for the imprisoned Spanish revolutionaries. Through the Peace Committee (since 1938) they gathered masses and induced them to join the antifascist People's Front. The antifascist lectures were delivered and other performances of antifascist character were given. In 1940, the Local Committee of the CPY worked actively endeavouring to penetrate into the country, particularly into the Albanian masses with a view to their including into the antifascist activity, against the separatist activity of foreign agents and of the fifth column.

When Yugoslavia withdrew from the Tripartite Pact on the 27th of March 1941, the communists set in motion the masses of towns and workers' agglomerations against the leading the country into the fascism, for the defence against the invader and for the relying on the Soviet Union. In the April war the communists did everything that was within their power to organize the volunteers and to seek in common with them the arms for the defence of the country. This activity of theirs was sabotaged by the fifth column which exerted a powerful influence on military factors at Kosovska Mitrovica. The activity of the communists of Kosovska Mitrovica will be continued under far less favourable conditions throughout the struggle for the people's liberation.

Rezime

Branko Boshković

FORMIMI DHE AKTIVITETI I ORGANIZATAVE TË PKJ NË TERITORIN E MITROVICËS DREI MË 1941.

Rethina e Mitrovicës së Kosovës, e çliruar nga zgjedha feudale, përjeton ngritjen ekonomike midis dy luftavet botërore. Sidomos zhvillohet xehtaria (eksploatimi i minieravet plum-zink), metalurgjia e ngjyrosur (plumbi), industria e përpunimit të drurit, ekonomia elektrike, prodhimtaria e materialit-ndretimit, ndertimtaria e banesavet, etj. Me zhvillimin ekonomik lindin edhe kundërtëhëniet shoqërore karakteristike për marrëdhëniet kapitaliste. Veçanërisht

kanë ardhur në shprehje kundërthëniet sociale-në mes të punëtorëve të eksploatuarë dhe borgjezisë çfrytëzohëse.

Idetë e para socialiste lindin që në fillim të shek. XX, mirëpo veprimtaria e organizuar e fuqivet socialiste fillon vetem pas Luftës së parë botërore. Në Mitrovicë formohet organizata e parë socialiste, e cila përfshin kryesisht punëtorinë zejtare. Kjo ka qënë shumë aktive në organizimin e manifestimevet punëtoresh dhe në pjesëmarrjen e aktivitetit paraelektoral dhe elektoral në zgjedhjet komunale dhe parlamentare të vitit 1920. Pas shpalljes së Obzanës, kjo Organizatë shkatërrohet me që nuk iu kishte adaptuar kushtevet të reja për mënyrën e veprimtarisë ilegale.

Në gusht të vitit 1934 në Mitrovicë formohet organizata e PKJ, e cila zhvillohet në udhëheqësi të vendit. Formohen organizatat e reja në Mitrovicë, në Zveçan, në Tunelin e Parë, në Tregun e Vjetër (Stari Trg), e më vonë edhe në ca fshatra. Para luftës së vitit 1941 në rrethinën e Mitrovocës kanë qënë 11 organizata partiake me 61 anëtarë. Komunistët e nxjerin fletoren »Osvit« (»Agimi«) (1937—1938) e cila sidomos i ka sulmuar kundërthëniet sociale të asaj kohe. Ata punojnë në ngritjen e tyre ideo-politike, duke e përpunuar literaturën marksiste. Diturinë e tyre, duke përshtatur rrethanvet të vendit, e çfrytëzonin, nëpërmes të institucionevet lokale, të ndikonin ndër turmat të çfrytëzuara duke futur ndër ta frymën revolucionare.

Lëvizja punëtoresh gradualisht, por me hapa të sigurtë ecën e bie nën ndikimin e komunistëve. Komunistët depertojnë në institucionet puntërore, në to i marrin pozitat udhëheqëse, duke i dhënë platformen revolucionare. Greva e parë në rrethinën e Mitrovicës kashpërthar më 1935. Në grevë janë ngritur çirakët për arsye të pagës së ulët dhe të denimevet fizike. Prej 14 maj gjer më 3 qershor 1936 ka zgjatur greva a sukseshme e punëtorëve në Trepçë (në Tunelin e Parë, në Stari Trg dhe në Zveçan). Punëtorët në Tunelin e Parë përsëri bëjnë grevë prej 5—8 kallnor të vitit 1937. Prej 20 maj gjer më 5 qershor 1937 bëjnë grevë edhe punëtorët-këpuçëtarë në Mitrovicë. Menjëherë pas kësaj greve shpërthen edhe greva e punëtorëve molerë. Ndermjet 2 e 8 gusht të vitit 1937 bëjnë grevë edhe punëtorët në xeherore »Kopaonik« në Belobërdë. Më 1937 komunistët e Sharrës »Ibar« në Mitrovicë duke çfrytëzuar formën legale të regjimit të Lidhjes së punëtorëve të Jugosllavisë, i nxisin në grevë punëtorët e kësaj sharre Për kah ashpërsia dhe gjatësia greva më karakteristike ka qënë greva e punëtoresh të Trepçes prej 19 qershor gjer më 3 shtator të vitit 1939. Nëpërmjet të këtyre grevavet organizatat PKJ kanë patur sukses t'i afirmojnë anëtarët e vet-komunistët dhe në radhë të veta të regrutojnë forca të reja.

Veprimtaria e LRKJ fillon nga fundi i vitit 1937, ashtuqë në vitin 1939 ka patur 17 aktiva me më se 100 anëtarë. LRKJ punon drejtpërdrejt sipas udhëzimeve të Komitetit të vendit të PKJ.

Në vjeshtë të vitit 1939 organizatat e PKJ përjetojnë një krizë të rëndë, për arsye se merr hov fraksioni i Petko Miletiqit. Komiteti i vendit i PKJ pati sukses t'i qërojë hesapët me këtë fraksion dhe të bashkojë pjesën dërmënjëse të komunistëve të kësaj rrethine.

Organizatat partiake kryenin aksione të sukseshme kundër aktivitetit të forcavet fashiste, sidomos kundër Tubimit manifestues të Lotiqevcit, e për unjimin e të gjitha forcavet progresive për luftë kundër rrezikut fashist. Ato janë shumë aktive në grumbullimin e ndihmavet për revolucionarët spanjollë të zënë robë. Nëpërmjet Këshillit të paqës (të vitit 1938) i tubon turmat popullore në Frontin popullor antifashist. Mbahen ligjëрата dhe çfaqje antifashiste. Më 1940 Komiteti i vendit i PKJ punon aktivisht nëpër fshatrat, sidomos në turmat shqipatre me qëllim që ata të përfshihen në aktivitetin antifashist kundër veprimtarisë separatiste të agjentëve të huaj dhe të kolonës së pestë.

Kur del Jugosllavia nga Pakti tripalësh, 27 mars 1941, komunistet i nxisin turmat e qytetit dhe të kolonivet punëtoresh kundër fashizimit të vendit, për mbrojtje nga agresori dhe për mbështetje në Bashkimin Sovjetik. Në luftën e Prillit komunistët kanë bërë çmos që t'i organizojnë vullnetarët dhe së bashku me ta kërkojnë armë për mbrojtjen e vendit. Ai aktiviteti i tyre është sabotuar nëpërmjet të kolonës së pestë e cila ka patur ndikim të madh në faktorët e Mitrovicës. Aktiviteti i komunistëve të terrenit të Mitrovicës vazhdon në kushte jo të përshtatshme, gjytë luftës nacionalçlirimtare.